

VILKÅRENE FOR Å GJØRE INNGREP I RELIGIONSFRIHETEN I EMK ARTIKKEL 9 (2)

Kandidatnummer: 608

Leveringsfrist: 27. 04. 09.

(* regelverk for masteroppgave på:

<http://www.jus.uio.no/studier/regelverk/master/eksamensforskrift/kap6.html>)

Til sammen 14708 ord

26.04.2009

Innholdsfortegnelse

<u>1</u>	<u>INNLEDNING</u>	<u>1</u>
1.1	Problemstilling	1
1.2	Generelt om religionsfriheten.	1
1.3	Metode og rettskilder	4
1.3.1	Oppgavens bruk av metode og rettskilder	4
1.3.2	Den europeiske menneskerettsdomstolens metode og dens rettskilder	5
<u>2</u>	<u>VILKÅRENE I EMK ART. 9 (2).</u>	<u>8</u>
2.1	Innledning.	8
2.2	Foreligger det et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning?	10
2.3	Foreskrevet ved lov	13
2.3.1	Innledning.	13
2.3.2	Hjemmel i nasjonal rett	14
2.3.3	Kravet til tilgjengelighet	17
2.3.4	Kravet til forutberegnelighet	21
2.3.5	Kravet til sikkerhetsordninger	25
2.4	“Legitime formål”	26
2.5	“Nødvendig i et demokratisk samfunn”	30
2.5.1	Generelt om vilkåret “nødvendig i et demokratisk samfunn”	30
2.5.2	Statenes skjønnsmargin.	32
2.5.3	Begrepet “nødvendig i et demokratisk samfunn”	34

2.5.4	Kravet til et “tvingende samfunnsmessig behov”	36
2.5.5	Kravet til proporsjonalitet.	41
<u>3</u>	<u>AVSLUTNING</u>	<u>50</u>
<u>4</u>	<u>LITTERATURLISTE:</u>	<u>51</u>
4.1	Bøker:	51
4.2	Artikler:	52
4.3	Folkerettslige avtaler:	52
4.4	Domsregister:	53

1 Innledning

1.1 Problemstilling

Temaet for denne oppgaven er religionsfriheten. Religionsfriheten slik den kommer til uttrykk i Den europeiske menneskerettskonvensjonen (også forkortet EMK)¹ er absolutt når det gjelder retten til å velge å ha eller ikke å ha religion.² Når det gjelder retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning er retten i følge EMK relativ, denne retten kan det gjøres inngrep i dersom visse vilkår er oppfylt. Det er disse vilkårene som oppgaven skal gjøre rede for, og oppgaven tar sikte på å gi uttrykk for hva som er gjeldende rett i forhold til disse vilkårene. Oppgavens problemstilling er følgende: hva er vilkårene for å gjøre inngrep i religionsfriheten etter EMK artikkel 9 (2)? Før disse vilkårene behandles, skal det først sies noe om religionsfriheten generelt og deretter noe om metoden og rettskildene som kommer til å bli anvendt i oppgaven.

1.2 Generelt om religionsfriheten.

Religionsfriheten er en grunnleggende menneskerettighet som er manifestert både i FNs Menneskerettighetserklæring³ art. 18, FN- konvensjonen om sivile og politiske rettigheter⁴

---

¹ Jfr. Den europeiske menneskerettskonvensjon av 4. november 1950.

² Jfr. van Dijk, Pieter og Fried van Hoof. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights. 4. utg. Antwerpen, 2006. s. 752.

³ FNs verdenserklæring om menneskerettigheter av 10. desember 1948.

⁴ FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter av 16. desember 1966.

art. 18 og Den europeiske menneskerettskonvensjon art. 9. Det er den sistnevnte konvensjonen som blir benyttet i denne oppgaven.

Religionsfriheten i Den europeiske menneskerettskonvensjon er en meget viktig menneskerettighet. Denne friheten er et av grunnlagene i det demokratiske samfunnet,⁵ noe som står i motsetning til totalitære stater hvor det søkes å kontrollere borgernes tanker, ideer og tro, slik at det bare er tillatt med offisielt godkjente holdninger.⁶ Religionsfriheten i EMK er viktig fordi den gir troende en rett til både å ha religion og å skifte religion, og ikke minst en rett til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning.⁷ Videre er bestemmelsen om religionsfriheten i EMK art. 9 viktig fordi den beskytter de troende mot vilkårlige inngrep i deres rettigheter.

Et individs eller en gruppes utøvelse av religionsfriheten kan få innvirkning på andre individers liv og deres rettigheter og friheter. I tillegg til å gi beskyttelse for de troende, gir religionsfriheten i EMK art. 9 også et beskyttelsesvern for individer som ikke er troende, disse har en rett til frihet fra religion.⁸ Av hensyn til de ikke- troendes rettigheter og friheter kan det være nødvendig å foreta inngrep i religionsfriheten til de troende. Dette kan følge av mangfoldet av mennesketyper og levemåter i det moderne samfunnet. I et pluralistisk, demokratisk samfunn, som består av både ikke- troende og troende med tilhørighet i ulike religioner, kan det være nødvendig å veie rettighetene mot hverandre, og eventuelt foreta inngrep i religionsfriheten etter EMK.

Problematikken rundt religionsfriheten er stadig aktuell. Nettopp fordi det i et demokratisk samfunn eksisterer et mangfold av troende med forskjellige religioner og overbevisninger

---

⁵ Jfr. Kokkinakis mot Hellas, dom av 25. mai 1993, series A no. 260-A, avsnitt 31, The Moscow Branch of the Salvation Army mot Russland, dom av 5. oktober 2006, no. 72881/01 (Sect. 1). ECHR 2006-XI, avsnitt 57 og Leyla Sahin mot Tyrkia, dom av 29. juni 2004, no. 44774/98, avsnitt 66.

⁶ Jfr. Davis, Howard. Human Rights Law. New York, 2007. s. 316.

⁷ Jfr. EMK art. 9 (1).

⁸ Jfr. Hellum, Anne og Kirsten Ketscher. Diskriminerings- og likestillingsrett. Oslo, 2008, s. 272.

side om side med ateister, agnostikere og andre ikke- troende, kan det oppstå spørsmål om hvor langt religionsfriheten rekker, og hvorvidt det bør foretas inngrep i denne friheten. Et eksempel på at religionsfriheten stadig er aktuell, er situasjonen som oppstod da politidirektoratet stilte seg positivt til bruk av hijab for kvinnelige politibetjenter som svar på en forespørsel fra en enkeltperson.⁹ Dette førte til at spørsmålet om det kan sies å være en rettighet for kvinnelige politibetjenter å bruke det religiøse hodeplagget hijab i tjenesten ble mye omdiskutert i den norske media i vinteren 2009. Et argument til støtte for bruk av hijab i politiet har vært at det er ønskelig å rekruttere politibetjenter i flere samfunnslag, og på denne måten sikre en god representasjon av politibetjenter med forskjellig bakgrunn, både med tanke på religion og etnisitet.¹⁰ Et argument som er fremsatt mot bruk av hijab har vært at en uniform skal representere alle og at den derfor skal være ren og uten symboler.¹¹ Ved politiets bruk av rene, nøytrale uniformer kan alle føle at man møter nøytralitet i møte med ordensmakten.

Denne saken kan illustrere at de troendes rettigheter står mot de ikke- troendes rettigheter. Andre eksempler på tilfeller hvor det har oppstått usikkerhet om religionsfrihetens rekkevidde og som er blitt behandlet av Den europeiske menneskerettsdomstolen, er troendes adgang til å drive misjonerende virksomhet,¹² troendes krav på statlig anerkjennelse ved opprettelse av nye trossamfunn¹³ og troendes adgang til å bruke religiøse

---

⁹ Jfr. Pressemelding nr. 31, 2009 om politiets uniformsreglement.

<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/pressemeldinger/2009/politiets-uniformsreglement.html?id=546860> Publisert 20. 02. 09. (Sisert 23. April 2009)

¹⁰ Jfr. Sier ja til politi- hijab www.nrk.no/nyheter/1.6464753 Publisert 04. 02. 2009 15:34. (Sisert 30. mars 2009).

¹¹ Jfr. Oslo- politiet sier ja til hijab. www.tv2nyhetene.no/innenriks/article2339202.ece Publisert 29. 10. 2008 06:54. (Sisert 30. Mars 2009).

¹² Jfr. blant annet Kokkinakis mot Hellas og Larissis og andre mot Hellas dom av 24. februar 1998, Rep. 1998- I, fasc. 65.

¹³ Jfr. blant annet The Moscow Branch of the Salvation Army mot Russland, Manoussakis og andre mot Hellas, dom av 26. september 1996. Rep. 1996- IV, fasc. 17 og The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova, dom av 13. desember 2001, no. 45701/99, ECHR 2001-XII.

hodeplagg ved universiteter¹⁴ og barneskoler¹⁵. Disse, og andre tilfeller, vil bli omhandlet senere i denne oppgaven. I det følgende skal først oppgavens metode og rettskilder gjennomgås. Deretter vil det i punkt 2 redegjøres for vilkårene i EMK art. 9 (2).

1.3 Metode og rettskilder

1.3.1 Oppgavens bruk av metode og rettskilder

Ved denne oppgavens redegjørelse av vilkårene for å gjøre inngrep i religionsfriheten i EMK art. 9 (2) er det Den europeiske menneskerettsdomstol (også forkortet EMD) sin metode ved dens tolkning av EMK som vil bli anvendt. Dette begrunnes i at det er EMD som er den autoritative tolker av konvensjonen,¹⁶ og når man søker å finne hva som er gjeldende rett i forhold til EMK vil det være EMDs tolkning som vil være relevant.

Den mest vesentlige rettskilden som vil bli anvendt i denne oppgaven for å forsøke å belyse vilkårene i art. 9 (2) er EMDs egen rettspraksis, det vil i stor grad bli benyttet dommer avsagt av Den europeiske menneskerettsdomstol for å belyse vilkårene i EMK art. 9 (2). Selve konvensjonsteksten er også en annen vesentlig rettskildefaktor ved tolkningen av EMK, de offisielle versjonene som legges til grunn ved tolkningen av EMK er den franske og den engelske.¹⁷ I tillegg vil det som støtte i oppgavens behandling av vilkårene i EMK art. 9 (2) bli anvendt en del juridisk litteratur. Oppgavens anvendelse av litteratur vil være betydelig større enn hva som er tilfellet for Den europeiske menneskerettsdomstolens behandling av religionsfriheten. Det er bare i enkelte tilfeller at juridisk litteratur tillegges vekt i EMD, og det er tilfeller hvor argumentasjonen for en bestemt tolkning er god.¹⁸

---

¹⁴ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia.

¹⁵ Jfr. Dahlab mot Sveits, dom av 15. februar 2001, no. 42393/98, ECHR 2001-V.

¹⁶ Jfr. EMK art. 32 (1).

¹⁷ Jfr. Rognlien, Knut. Prinsipper for tolking av EMK. Advokatredet.no, 2005. Punkt A3.

¹⁸ ibid. punkt A 9.

1.3.2 Den europeiske menneskerettsdomstolens metode og dens rettskilder

En meget viktig rettskildefaktor for Den europeiske menneskerettsdomstol er domstolens egen praksis. Dette er den viktigste rettskildefaktoren ved siden av konvensjonsteksten.¹⁹ Det er dog ingen formell lære om presedens i EMK.²⁰ Wien- konvensjonen²¹ regulerer ikke direkte betydningen av rettspraksis.²² EMD vil ikke være nødt til å følge sine tidligere avgjørelser, og domstolen har ofte presisert viktigheten av prinsippet om dynamisk tolkning, noe som innebærer at det er viktig å overveie rådende prinsipper i lys av nye omstendigheter og utviklingen generelt i samfunnet.²³ Dette prinsippet om dynamisk tolkning tilsier også at domstolen ikke trenger å følge sine tidligere avgjørelser. Likevel vil EMD i stor grad følge sine tidligere avgjørelser. Dette følger blant annet av hensynet til rettssikkerhet og hensynet til forutberegnelighet og konsekvens for borgerne. Disse hensynene tilsier at tidligere domsavgjørrelser bør tillegges vekt.²⁴

En annen vesentlig rettskildefaktor er, som tidligere nevnt, selve konvensjonsteksten.²⁵ Den europeiske menneskerettskonvensjon er en folkerettslig traktat, og ved tolkningen av konvensjonen kan folkerettens tolkningsprinsipper som er nedfelt i Wien- konvensjonen²⁶ anvendes.²⁷ Den europeiske menneskerettsdomstol er ikke en part i Wien- konvensjonen²⁸ og domstolen vil ikke være forpliktet til å anvende Wien- konvensjonens tolkningsprinsipper. I tillegg kan det sies at EMK skiller seg ut fra andre folkerettslige

---

¹⁹ *ibid.* Punkt A 3.

²⁰ Jfr. Starmer, Keir. *European Human Rights Law*. London, 1999, s.161.

²¹ Jfr. Wien- konvensjonen om traktatretten av 23. mai 1969 art. 31- 33.

²² Jfr. Elgesem, Frode. *Tolking av EMK- menneskerettsdomstolens metode*. Lov og rett nr. 4- 5 2003 s. 203, punkt 3. 2.

²³ Jfr. Starmer (1999) s. 161.

²⁴ Jfr. Ruud, Morten og Geir Ulfstein. *Innføring i folkerett*. Oslo, 2002. 2. utg. s.58.

²⁵ Jfr. Rognlien (2005) punkt A.

²⁶ Jfr. Wien- konvensjonen art. 31- 33.

²⁷ Jfr. Starmer (1999) s. 156.

²⁸ Jfr. Wien- konvensjonens fortale.

traktater,²⁹ og EMD kan ved tolkningen av rettighetene i EMK ha behov for å legge andre prinsipper for tolkningen til grunn, eller legge mer eller mindre vekt på tolkningsprinsippene enn det som Wien- konvensjonen forutsetter. EMK kan skille seg ut fra andre folkerettslige traktater på den måten at konvensjonen gir rettigheter som skal gi beskyttelse for individene, og ved tolkningen av disse rettighetene kan hensynet til rettferdighet være mer avgjørende enn andre hensyn.³⁰ Men Wien- konvensjonen kan likevel ha betydning for tolkningen av EMK, i denne sammenheng har EMD i flere av sine avgjørelser³¹ uttrykket at tolkningsreglene i Wien- konvensjonens art. 31 til 33 gir uttrykk for generelle prinsipper for folkeretten og er derfor anvendelig for tolkningen av EMK.

Hovedregelen i Wien- konvensjonen art. 31(1) bestemmer at traktater tolkes “in good faith in accordance with the ordinary meaning to be given to the terms of the treaty in their context and in the light of its object and purpose.” Ved tolkning av konvensjonsteksten, vil det etter dette bli tatt utgangspunkt i ordlyden, og dens vanlige betydning. Etter Wien- konvensjonen er ikke formålet et selvstendig tolkningsmoment, men det kommer inn dersom det er tvil om ordlyden, og man søker løsningen som stemmer best overens med traktatens formål.³² EMD har en mer dynamisk og formålsorientert tolkningsstil enn hva som blir forutsatt i Wien- konvensjonen, og når domstolen søker å sikre konvensjonens formål og beskytte individene kan den ha behov for å forholde seg friere i forhold til ordlyden og forarbeidene.³³

---

²⁹ Jfr. Rytter, Jens Elo. Den Europæiske Menneskerettighedskonvention- og dansk ret. København, 2003 1. utg. s. 30.

³⁰ *ibid.* s. 30-31.

³¹ Jfr. Golder mot Storbritannia, dom av 21. februar 1975, series A no. 18, avsnitt 29, Bankovic og andre mot Belgia og andre, dom av 12. desember 2001, no. 52207/99, ECHR 2001- XII, avsnitt 55 og Witold Litwa mot Polen dom av 4. april 2000, no. 26629/95 ECHR 2000-III, avsnitt 59.

³² Jfr. Elgesem (2003) punkt 2.

³³ Jfr. Rytter (2003) s. 31.

I tillegg til ordlyden og formålet har konteksten betydning ved tolkningen av konvensjonsbestemmelsen. Wien- konvensjonen art. 31 (2) forklarer nærmere om konteksten, eller sammenhengen, som bestemmelsen skal tolkes i. Bestemmelsen sier at traktatteksten, fortalen og tilleggsbestemmelser inngår i konteksten. Til dette kan det nevnes at i forhold til tolkningen av vilkåret om lovhjemmel i EMK art. 9 (2)³⁴ har EMD trukket inn rettsstatsprinsippet, eller prinsippet om “the rule of law”, som forekommer i fortalen til EMK. Man kan se at konvensjonen tolkes som en helhet.

EMD har i flere av sine dommer³⁵ sett på viktigheten av at man ved tolkningen av rettighetene i EMK først fastslår ordenes vanlige betydning. EMD uttrykker at dette er spesielt viktig når det gjelder bestemmelser som viser til unntak fra en generell rettsregel, og som derfor ikke kan gis en utvidende tolkning.³⁶ Dette er tilfellet ved EMK art. 9, siden artikkelens første ledd fastslår en rettighet, religionsfriheten, mens artikkelens annet ledd fastsetter unntak fra denne rettigheten. Man bør ut fra dette være varsom ved tolkningen av uttrykk brukt i slike bestemmelser, bestemmelsen bør bli tolket innskrenkende, og ikke utvidende.³⁷ Dette er viktig i forhold til formålene som er opplistet i art. 9 (2), her gjelder det en streng tolkningsregel, disse formålene bør bli forstått slik at språket ikke blir strukket lenger enn dens vanlige betydning.³⁸ Disse formålene skal gjennomgås senere i oppgaven.³⁹ I det følgende skal oppgaven ta for seg oppbygningen av EMK art. 9 (2).

---

³⁴ Jfr. oppgavens punkt 2.3.2 om hjemmel i nasjonal rett.

³⁵ Jfr. Witold Litwa mot Polen avsnitt 59, Klass og andre mot Tyskland, dom av 6. september 1978, series A no. 28, avsnitt 42, Funke mot Frankrike, dom av 25. februar 1993, series A no. 256-A, avsnitt 55.

³⁶ Jfr. Silver og andre mot Storbritannia, dom av 25. mars 1983, series A no. 61, avsnitt 97 bokstav d, Witold Litwa mot Polen avsnitt 59, Klass og andre mot Tyskland avsnitt 42 og Funke mot Frankrike avsnitt 55.

³⁷ Jfr. Witold Litwa mot Polen avsnitt 59, Klass og andre mot Tyskland avsnitt 42 og Funke mot Frankrike avsnitt 55.

³⁸ Jfr. Starmer (1999) s. 177.

³⁹ Jfr. oppgavens punkt 2.4.

2 Vilkårene i EMK art. 9 (2).

2.1 Innledning.

EMK art. 9 har den oppbygning at den først slår fast en rettighet i første ledd, for deretter å fastsette et unntak i annet ledd. Hovedregelen for tanke-, samvittighets- og religionsfriheten i art. 9 (1) er at alle har

“freedom to change his religion or belief and freedom, either alone or in community with others and in public or private, to manifest his religion or belief, in worship, teaching, practice and observance.”

Unntaket i annet ledd lyder som følger:

“Freedom to manifest one’s religion or beliefs shall be subject only to such limitations as are prescribed by law and are necessary in a democratic society in the interests of public safety, for the protection of public order, health or morals, or for the protection of the rights and freedom of others.”

Unntaket viser kun til retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning,⁴⁰ og ikke til de andre rettighetene i første ledd. Det viser at retten til å ha eller ikke å ha religion og retten til å skifte religion er ubetinget, disse rettighetene kan det ikke gjøres inngrep i.⁴¹ Adgangen til å foreta inngrep i religionsfriheten er begrenset til det å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning, enten offentlig eller privat, alene eller i fellesskap med andre. Å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning kan for eksempel skje ved tilbedelse, undervisning, praksis og etterlevelse, jfr. art. 9 (1), men dette er ingen uttømmende

---

⁴⁰ Jfr. Kokkinakis mot Hellas avsnitt 33.

⁴¹ Jfr. Jacobs, Francis G. The European Convention on Human Rights. 2. utg. Oxford, 1996, s. 211.

opptegning.⁴² Det å velge å ha religion eller ikke, og det å skifte religion er et personlig valg, som ikke i noen særlig grad berører noen andre enn den det gjelder. Men det å praktisere religionen, kan derimot berøre flere, og det kan av den grunn være nødvendig å begrense denne rettigheten. EMD har i denne sammenheng gitt uttrykk for at siden det i demokratiske samfunn eksisterer mangfoldige religioner side om side, kan det være nødvendig å foreta inngrep i religionsfriheten for å forene interessene til de ulike gruppene, for å sikre at alles tro blir respektert.⁴³

Behandlingen av vilkårene for å gjøre inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning i EMK art. 9 (2) vil følge fremgangsmåten som Den europeiske menneskerettsdomstolen anvender ved dens behandling av om vilkårene er oppfylt. Utgangspunktet for en vurdering av om et inngrep er i strid med religionsfriheten i EMK art. 9 (2), er om det virkelig foreligger et inngrep i rettigheten.⁴⁴ Dette vil bli behandlet i oppgavens punkt 2.2. Finner man at et slikt inngrep foreligger, vil det neste punktet være å se om inngrepet er rettmessig ved at vilkårene for inngrepet er oppfylt. Denne fremgangsmåten uttrykkes i flere dommer avsagt av Den europeiske menneskerettsdomstolen.⁴⁵ Vilårene som kan rettferdiggjøre et inngrep vil bli introdusert i neste avsnitt, for så å bli inngående redegjort for senere i oppgavens punkt 2.3, 2.4 og 2.5.

Adgangen til å gjøre inngrep i religionsfriheten avhenger av tre vilkår fastsatt i EMK art. 9 (2), de trenger alle være oppfylt for at inngrepet skal være berettiget. For at et inngrep kan være rettmessig er det et krav til at inngrepet etter bestemmelsen er “foreskrevet ved lov”.

---

⁴² Jfr. Lorenzen, Peer... [et al.]. Den Europæiske Menneskeretskonvention, kommenteret af (art 1-10). 2. utg. København, 2003, s. 439.

⁴³ Jfr. Kokkinakis mot Hellas avsnitt 33.

⁴⁴ Jfr. blant annet Leyla Sahin mot Tyrkia avsnitt 68- 71, Kokkinakis mot Hellas avsnitt 36, Hasan og Chaush mot Bulgaria, dom av 26. oktober 2000, no. 30985/96, ECHR 2000- XI avsnitt 75- 83.

⁴⁵ Jfr. blant annet Leyla Sahin mot Tyrkia avsnitt 67, Kokkinakis mot Hellas avsnitt 36, The Moscow Branch og the Salvation Army mot Russland avsnitt 75 og The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 106.

Inngrepet trenger så videre å ta sikte på å oppfylle et eller flere legitime formål, formålene som kan rettferdiggjøre et inngrep er uttømmende listet opp i bestemmelsen.⁴⁶ Det siste vilkåret som trenger å være oppfylt er vilkåret om at inngrepet kan sies å være “nødvendig i et demokratisk samfunn”. Den europeiske menneskerettsdomstolen vil behandle de tre vilkårene i denne faste rekkefølgen,⁴⁷ og den samme rekkefølgen vil også bli anvendt i denne oppgaven. Disse vilkårene for å gjøre inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning er kumulative og det har den virkning at Den europeiske menneskerettsdomstolen ikke foretar noen vurdering av vilkår nummer to og tre dersom det første vilkåret ikke er oppfylt.⁴⁸ I det neste punktet skal det ses nærmere på den første vurderingen som foretas av Den europeiske menneskerettsdomstolen, og se om det foreligger et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning.

2.2 Foreligger det et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning?

Når et individ eller en gruppe mener at det er foretatt inngrep i deres rett til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning, vil det være nødvendig å først se på om det påståtte inngrepet faktisk er et inngrep etter Den europeiske menneskerettskonvensjon. Det er ikke alle inngrep som kan regnes som inngrep etter konvensjonen. Dreier det seg bare om en beskjeden innvirkning på religionsfrihetens beskyttelsesområde, kan det hende at det ikke kan sies å være tilstrekkelig for å bli ansett som et inngrep.⁴⁹ I forbindelse med dette ser man på om det foretatte inngrepet berører religionsfriheten og om inngrepet er tilstrekkelig merkbart for å utgjøre et inngrep i EMKs forstand.⁵⁰ Kan inngrepet kan sies å berøre

---

⁴⁶ Jfr. Starmer (1999) s. 133.

⁴⁷ Jfr. blant annet Leyla Sahin mot Tyrkia avsnitt 72- 115, Kokkinakis mot Hellas avsnitt 37- 50 og The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 107- 130.

⁴⁸ Jfr. Hasan og Chaush mot Bulgaria avsnitt 86 og 88.

⁴⁹ Jfr. Lorenzen (2003) s. 48.

⁵⁰ Jfr. Rytter (2003) s. 52.

individet direkte og har inngrepet en viss intensitet, kan det være snakk om et inngrep etter EMK art. 9 (2)⁵¹ Det vil også være en forutsetning at staten er ansvarlig for det aktuelle inngrepet.⁵² Et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning kan være så mangt. Som tidligere nevnt kan et inngrep i denne retten blant annet være det å bli nektet å bruke en religiøs bekledning,⁵³ det å bli nektet å drive misjonerende virksomhet⁵⁴ og det å bli nektet statens bevilgning om rettslig uavhengighet for en religiøs gren.⁵⁵

Spørsmålet om det virkelig kan sies å ha blitt foretatt et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning var utgangspunktet for menneskerettsdomstolen ved dens behandlingen av Kokkinakis- saken.⁵⁶ Her var saksforholdet at ekteparet Kokkinakis, som begge var medlemmer av Jehovas vitner, hadde blitt dømt for å ha drevet misjonerende virksomhet.⁵⁷ Den greske konstitusjonen inneholdt en restriksjon mot misjonerende virksomhet, som gjaldt i forhold til alle religioner.⁵⁸ Det første spørsmålet som EMD behandlet var om det å bli nektet å misjonere var å anse som et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning. I vurderingen av dette spørsmålet kan det først nevnes at det at religiøse tilhengere driver misjonerende virksomhet er en viktig del av praktiseringen av mange religioner.⁵⁹ Videre i vurderingen i Kokkinakis- dommen⁶⁰ henvises det til at EMK art. 9 (1) gir de troende en rett til å gi uttrykk for sin religion som både kan utøves alene og sammen med andre, og religionen kan uttrykkes blant annet gjennom undervisning, som er én form for religionsutøvelse som er oppregnet i

---

⁵¹ *ibid.* s. 52.

⁵² Jfr. Davis. (2007) s. 282.

⁵³ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia og Dahlab mot Sveits.

⁵⁴ Jfr. Kokkinakis mot Hellas.

⁵⁵ Jfr. The Moscow Branch of the Salvation Army mot Russland.

⁵⁶ Jfr. Kokkinakis mot Hellas avsnitt 36.

⁵⁷ *ibid.* avsnitt 6.

⁵⁸ *ibid.* avsnitt 34.

⁵⁹ *ibid.* avsnitt 31.

⁶⁰ *ibid.* avsnitt 31.

bestemmelsen. Denne undervisningsformen for religionsutøvelse kan innebære en rett for troende til å forsøke å omvende andre til sin religion, og ved manglende beskyttelse av denne rettigheten kan den forankrede rettigheten i art. 9 (1) om den absolutte frihet til å skifte religion bli lidende. Etter disse vurderingene kom EMD frem til at domfellelsen innebar et inngrep i Herr Kokkinakis' rett til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning.⁶¹

Det samme utgangspunktet blir tatt i Leyla Sahin- dommen.⁶² I denne saken var spørsmålet om det at en student ved et statlig universitet ble nektet å bruke hijab var å anse som et inngrep i hennes rett til å gi uttrykk for sin religion. Studenten ble utestengt fra universitetet på grunnlag av et rundskriv utsendt av vise- universitetsrektoren.⁶³ Studenten hevdet at hun ved å bære det religiøse hodeplagget hijab ønsket å overholde en religiøs rettesnor, og hennes bruk av hijab uttrykket hennes ønske om å overholde pliktene som var gitt av den islamske tro.⁶⁴ Man kan av denne forklaringen til studenten se at hennes beslutning om å bære hodeplagget kan bli sett på som en beslutning som er motivert av religion.⁶⁵ Den europeiske menneskerettsdomstol gikk ikke videre inn på en vurdering av om beslutningen var tatt for å oppfylle en religiøs plikt, men antok at forbudet mot bruk av hijab på universitetet utgjorde et inngrep med studentens rett til å gi uttrykk for sin religion.⁶⁶ EMD gikk videre med denne antagelsen om at det var foretatt et inngrep, og startet med å se om inngrepet kunne sies å oppfylle det første vilkåret om inngrepet var "foreskrevet ved lov."⁶⁷ Dette vilkåret skal det gjøres rede for i det følgende.

---

⁶¹ *ibid.* avsnitt 36.

⁶² Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia.

⁶³ *ibid.* avsnitt 13.

⁶⁴ *ibid.* avsnitt 71.

⁶⁵ *ibid.* avsnitt 71.

⁶⁶ *ibid.* avsnitt 71.

⁶⁷ *ibid.* avsnitt 72- 81.

2.3 Foreskrevet ved lov

2.3.1 Innledning.

Etter å først å ha slått fast at det er snakk om et faktisk inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning, går man altså videre og ser på om vilkårene for å gjøre inngrep i religionsfriheten er til stede. Det første vilkåret som inngrepet må oppfylle for at inngrepet kan kunne sies å være rettmessig, er vilkåret om at inngrepet må være “foreskrevet ved lov” ifølge EMK art. 9 (2).

Vilkåret om at inngrep i religionsfriheten etter EMK skal være foreskrevet ved lov kan gi individene et beskyttelsesvern mot vilkårlige inngrep fra statens side.⁶⁸ Vilkåret kan sikre at spillerommet for statens vilkårlige tukling med religionsfriheten er begrenset av den nasjonale lovgivende og dømmende makt.

Gjennom EMDs praksis har det blitt utviklet noen grunnleggende krav som utspringer fra hjemmelskravet i EMK art. 9 (2). For det første vil det være nødvendig at et inngrep i religionsfriheten har hjemmel i nasjonal rett.⁶⁹ For det andre gjelder det et krav om at rettsgrunnlaget for inngrepet trenger å være tilgjengelig for borgerne.⁷⁰ For det tredje gjelder det et krav om forutberegnelighet for borgerne.⁷¹ Og for det fjerde vil det som en

---

⁶⁸ Jfr. Greer, Steven. The exceptions to Articles 8 to 11 of the European Convention on Human Rights. No. 15 of the “Human rights files” series by Council of Europe Publishing. 1997. Avsnitt 8.

⁶⁹ Jfr. Hasan og Chaush mot Bulgaria avsnitt 84 og The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 109.

⁷⁰ *ibid.* henholdsvis avsnitt 84 og avsnitt 109.

⁷¹ *ibid.* henholdsvis avsnitt 84 og 109.

konsekvens av forutberegneligheten også stilles krav om at det foretas hensiktsmessige sikkerhetsordninger som kan begrense myndighetenes vilkårlighet.⁷² Det vil i det følgende bli redegjort for disse kravene.

2.3.2 Hjemmel i nasjonal rett

Det er nødvendig for et inngrep i religionsfriheten å ha hjemmel i nasjonal rett. Dette ligger i uttrykket “foreskrevet ved lov”. Den engelske offisielle versjonen av Den europeiske menneskerettskonvensjonen benytter uttrykket “prescribed by law”, og EMD har i sin behandling av vilkåret gjentatte ganger uttalt at ordet “law” i tillegg til å dekke skreven rett også dekker uskreven rett.⁷³ Det omfatter også både lovfestet rett og rettspraksis.⁷⁴ Og skreven rett omfatter både regler av lavere rang enn lov og regler gitt av organer med delegert lovgivningsmyndighet.⁷⁵

Dette første kravet til at inngrepet trenger hjemmel i nasjonal lov utspringer fra prinsippet om “the rule of law”⁷⁶, eller rettsstatsprinsippet som det har blitt oversatt til på norsk. Hjemmelskravet i art. 9 (2) skal fortolkes i overensstemmelse med prinsippet om “rule of law” som forekommer i foralen i Den europeiske menneskerettskonvensjon.⁷⁷ Grunnen til at EMK setter et slikt vilkår om hjemmelskrav er at man med dette ønsker å sette grenser

---

⁷² *ibid.* henholdsvis avsnitt 84 og 109.

⁷³ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia avsnitt 77, *The Sunday Times* mot Storbritannia (nr. 1), dom av 26. april 1979, series A no. 30 avsnitt 47.

⁷⁴ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia avsnitt 77.

⁷⁵ *ibid.* avsnitt 77.

⁷⁶ Jfr. Starmer (1999) s. 166.

⁷⁷ Jfr. Lorenzen (2003) s. 49.

for hva myndighetene kan foreta seg. Vilkåret gir borgerne beskyttelse mot vilkårlige inngrep fra myndighetene, ved at det stilles krav til at myndighetene har hjemmel i lov for å gjøre inngrep i borgernes rettslige sfære. Dette innebærer også at foranstaltninger som innskrenker konvensjonsrettighetene vil bli objekt for effektiv kontroll.⁷⁸ Rettsstatstanken henger sammen med maktfordelingsprinsippet, den utøvende myndighet begrenses av den lovgivende og den dømmende myndighet.⁷⁹

Leyla Sahin- dommen⁸⁰ kan illustrere at uttrykket “lov” kan tolkes nokså vidt. I denne saken hevdet klageren at inngrepet i hennes religionsfrihet ikke hadde hjemmel i lov.⁸¹ Hjemmelen for forbudet mot å bruke hijab på universitetet var et rundskriv som var utferdiget av vise- universitetsrektoren ved det statlige Universitetet i Istanbul. Den europeiske menneskerettsdomstolen slo fast at vise- universitetsrektoren hadde den nødvendige kompetanse for å utferdige rundskrivet.⁸² Klageren hevdet imidlertid at rundskrivet ikke var forenlig med en bestemmelse i “the Higher- Education Act”, siden denne bestemmelsen ikke forbød bruk av hijab.⁸³ Det kan av det følgende være grunn til å se om bestemmelsen i den tyrkiske loven “the Higher- Education Act” kan utgjøre et rettslig grunnlag for rundskrivet.⁸⁴ Til dette sier EMD at når det gjelder uttrykket “foreskrevet ved lov” er domstolen av den oppfatning at uttrykket “lov” skal forstås som å omfatte både skreven rett og uskreven rett.⁸⁵ Den skrevne rett blir ansett for å omfatte både vedtak med lavere rang enn lov, og regulerende foranstaltninger gitt av organer med

---

⁷⁸ Jfr. Starmer (1999) s.166.

⁷⁹ Jfr. Greer, (1997), avsnitt 8 II.

⁸⁰ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia.

⁸¹ *ibid.* avsnitt 72.

⁸² *ibid.* avsnitt 75.

⁸³ *ibid.* avsnitt 75.

⁸⁴ *ibid.* avsnitt 76.

⁸⁵ *ibid.* avsnitt 77.

delegert myndighetskompetanse.⁸⁶ I tillegg omfatter begrepet “lov” i tillegg til lovbestemt rett også rettspraksis.⁸⁷ Det følger av det foregående at spørsmålet om bestemmelsen i “the Higher- Education Act” kan sies å utgjøre et rettslig grunnlag for rundskrivet, vurderes på grunnlag av både ordlyden i bestemmelsen og i rettspraksis.⁸⁸ Av rettspraksis fra den nasjonale domstolen kom det frem at bruk av religiøst hodeplagg ved høyere utdannelse sinstitusjoner ikke var tillatt, det var i strid med den tyrkiske konstitusjonen.⁸⁹ Rundskrivet hadde med dette støtte i rettspraksis og EMD fant at inngrepet hadde hjemmel i nasjonal rett.⁹⁰

Denne dommen kan vise at begrepet “lov” kan strekkes ganske langt. Et rundskriv havner langt nede i rangstigen over lover, men denne dommen fra Den europeiske menneskerettsdomstolen viser at til og med et rundskriv kan komme inn under uttrykket “lov” i EMK art 9 (2).

Selv om inngrepet kan sies å ha hjemmel i nasjonal rett, vil ikke dette være tilstrekkelig for å konstatere at inngrepet er “foreskrevet ved lov”. EMD har, som tidligere nevnt,⁹¹ utviklet hjemmelskravet, og domstolen krever at hjemmelen for inngrepet i tillegg til å ha hjemmel i nasjonal rett, også behøver å være av en viss kvalitet, ved at loven skal være tilgjengelig og forutberegnelig for de individene loven kan få betydning for. Dette kommer til uttrykk i

---

⁸⁶ *ibid.* avsnitt 77.

⁸⁷ *ibid.* avsnitt 77.

⁸⁸ *ibid.* avsnitt 78.

⁸⁹ *ibid.* avsnitt 38.

⁹⁰ *ibid.* avsnitt 81.

⁹¹ Se oppgavens punkt 2.3.1.

flere dommer fra Den europeiske menneskerettsdomstolen.⁹² I Leyla Sahin- dommen⁹³ gjentar EMD den gjeldende praksisen om at ordene “foreskrevet ved lov” også refererer til kvaliteten på loven, og det kreves at loven skal være “accessible to the person concerned and foreseeable as to its effects.”⁹⁴ I tillegg utspringer det et nytt krav fra kravet til forutberegnelighet, nemlig et krav om sikkerhetsordninger som kan begrense myndighetenes vilkårlige tukling med religionsfriheten. Disse kravene til hjemmelens kvalitet vil det bli gjort rede for i oppgavens pkt. 2.3.3, 2.3.4 og 2.3.5.

2.3.3 Kravet til tilgjengelighet

Kravet om “tilgjengelighet”, eller “accessibility”, er et krav til at det rettslige grunnlaget som det eventuelle inngrepet har hjemmel i skal være tilgjengelig for borgerne, dette kan være nødvendig for borgerne for at de skal kunne ha en adgang til å gjøre seg kjent med rettsgrunnlaget for et inngrep.⁹⁵ Dette kravet utspringer fra rettsstatsprinsippet, og det forsøker å motvirke vilkårlig maktmisbruk av myndighetene.⁹⁶ Det vil kunne kreves at rettsgrunnlaget på en eller annen måte er offentliggjort,⁹⁷ for eksempel gjennom publisering, slik at det er synlig og tilgjengelig for de borgerne som kan bli påvirket av inngrepet. Er rettsgrunnlaget for inngrepet offentliggjort, har borgerne mulighet for å kunne gjøre seg kjent med regelen og at de kan rette seg etter det som til enhver tid gjelder.

---

⁹² Jfr. blant annet Leyla Sahin mot Tyrkia avsnitt 74, Rotaru mot Romania, dom av 4. mai 2000, no.

28341/95, ECHR 2000-V, avsnitt 52, Amann mot Sveits, dom av 16. februar 2000, no. 27798/95, ECHR 2000-II, avsnitt 55.

⁹³ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia.

⁹⁴ *ibid.* avsnitt 74.

⁹⁵ Jfr. Rytter (2003) s. 53.

⁹⁶ Jfr. Starmer (1999) s. 167.

⁹⁷ Jfr. Rognlien (2005) punkt C 1.

I Leyla Sahin- dommen⁹⁸ uttalte Den europeiske menneskerettsdomstol i dens vurdering av om forbudet mot å bruke hijab var “foreskrevet ved lov” at dette begrepet ikke bare krever at inngrepet trenger å ha hjemmel i nasjonal lov, men at det også viser til at rettsgrunnlaget skal være av en viss kvalitet.⁹⁹ Det menes med dette at rettsgrunnlaget for inngrepet burde være tilgjengelig for de borgerne som det aktuelle inngrepet kan få betydning for.¹⁰⁰ Som tidligere nevnt kom Den europeiske menneskerettsdomstolen frem til at det ved spørsmålet om bestemmelsen i “the Higher- Education Act” kunne sies å utgjøre det rettslige grunnlaget for rundskrivet, kunne denne vurderingen bli tatt både ut fra ordlyden i den relevante bestemmelsen og ut fra rettspraksis.¹⁰¹ Et spørsmål man da kan stille er om den relevante rettspraksisen kunne sies å være tilgjengelig for klageren. Til dette kan det pekes på at den relevante rettspraksisen, som var en avgjørelse fra den tyrkiske “Constitutional Court”, og som avgjorde at å godkjenne bruk av religiøse hodeplagg var stridende mot forfatningen, var publisert i en offentlig journal.¹⁰² I tillegg hadde den tyrkiske “Supreme Administrative Court” lenge tatt det standpunkt at hijab ikke var forenlig med Tyrkias grunnleggende prinsipper.¹⁰³ I forhold til kravet til tilgjengelighet kan det også være rimelig å se på at det hadde eksistert reglementer om bruk av hijab lenge før klageren begynte ved universitetet.¹⁰⁴ Ut fra denne vurderingen fant Den europeiske menneskerettsdomstol at rettsgrunnlaget for inngrepet oppfylte kravet til tilgjengelighet.¹⁰⁵

---

⁹⁸ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia.

⁹⁹ *ibid.* avsnitt 74.

¹⁰⁰ *ibid.* avsnitt 74.

¹⁰¹ *ibid.* avsnitt 76- 78.

¹⁰² *ibid.* avsnitt 78.

¹⁰³ *ibid.* avsnitt 78.

¹⁰⁴ *ibid.* avsnitt 79.

¹⁰⁵ *ibid.* avsnitt 78.

I visse tilfeller stilles det ikke like strenge krav til tilgjengeligheten som i andre tilfeller, det gjelder for eksempel for de borgerne som har større forutsetninger til å vurdere rettsregler på grunn av deres faglige kvalifikasjoner.¹⁰⁶ Dette vises i Maestri- dommen¹⁰⁷, som handlet om retten til organisasjonsfrihet etter EMK art. 11. Denne bestemmelsen er bygd opp på samme måte som EMK art. 9, ved at den først gir individene en rett til organisasjonsfrihet i første ledd, og deretter fastsetter et unntak fra denne retten i annet ledd. EMK art. 11 (2) benytter også uttrykket “foreskrevet ved lov” i annet ledd. Og Den europeiske menneskerettsdomstol uttrykker også i Maestri- dommen¹⁰⁸ at rettsgrunnlaget skal oppfylle kravet til tilgjengelighet.¹⁰⁹ EMK art. 9 (2) og 11 (2) benytter det samme begrepet om “foreskrevet ved lov”, og EMD benytter de samme formuleringene om tilgjengelighetskravet. Det som EMD sier om tilgjengelighetskravet i forhold til faglige kvalifikasjoner i Maestri- dommen¹¹⁰, vil benyttes her i fremstillingen om det samme kravet i forhold til EMK art. 9 (2). Dette kan også ha betydning for kravet til tilgjengelighet i forhold til EMK art. 9 (2). I Maestri- dommen¹¹¹ var saksforholdet at klageren hadde blitt utsatt for disiplinærtiltak på grunnlag av at han var medlem av en frimurerorden samtidig som han var dommer, noe som ikke var tillatt for medlemmer av domstolsapparatet i Italia.¹¹² Klageren hevdet at det ikke eksisterte noen lov om at dommere ikke kunne være medlemmer av frimurerordenen.¹¹³ Men EMD slo fast at forordningen som regulerte forbudet, tilfredsstilte kravet til tilgjengelighet fordi det var offentliggjort og fordi det var lett tilgjengelig for klageren på grunn av hans profesjon.¹¹⁴

---

¹⁰⁶ Jfr. Rognlien (2005) punkt C 1.

¹⁰⁷ Jfr. Maestri mot Italia, dom av 17. februar 2004, no. 39748/98, ECHR 2004-I.

¹⁰⁸ *ibid.*

¹⁰⁹ *ibid.* avsnitt 30.

¹¹⁰ *ibid.*

¹¹¹ *ibid.*

¹¹² *ibid.* avsnitt 12.

¹¹³ *ibid.* avsnitt 28.

¹¹⁴ *ibid.* avsnitt 33.

Kravet til at rettsgrunnlaget for inngrepet skal være tilgjengelig innebærer ikke at statene behøver å kodifisere og offentliggjøre enhver regel, regelen er tilstrekkelig tilgjengelig dersom borgerne ved hjelp av rettslige eksperter får kjennskap til rettstilstanden.¹¹⁵ Slik åpnes det for at en regel som er skapt av domstolen også kan utgjøre en tilgjengelig regel.¹¹⁶ Dette kommer frem i Sunday Times- dommen¹¹⁷ som handlet om ytringsfriheten i EMK art. 10. Denne bestemmelsen er oppbygd på samme måte som EMK art. 9, og bestemmelsens annet ledd benytter også uttrykket “foreskrevet ved lov” slik som EMK art. 9 (2). EMD henviser også i Leyla Sahin- dommen til Sunday Times- dommens vurdering av hvordan uttrykket “lov” er å forstå og benytter dette i vurderingen.¹¹⁸ Det som domstolen ytrer om tilgjengelighetskravet i forhold til EMK art. 10 (2), vil også kunne benyttes i denne fremstillingen om det samme kravet til tilgjengelighet i EMK art. 9 (2), siden det som dommen sier om hva som ligger i begrepet “lov” kan ha betydning også for denne bestemmelsen. Ved EMDs vurdering av om inngrepet er “foreskrevet ved lov”, uttrykker domstolen at ordet “lov” i begrepet “foreskrevet ved lov” dekker både skreven og uskreven rett, og at domstolen ikke ilegger noen betydning i det at regelen om forakt for retten er utviklet gjennom rettspraksis og ikke gjennom lovgivning.¹¹⁹ Her ser man at en regel som er skapt av domstolen kan være en tilgjengelig regel.

Undersøkelsen av om kravet til tilgjengelighet er oppfylt har ikke reist store problemer for de nasjonale myndighetene og EMDs bedømmelse av tilgjengelighetstesten gjøres relativt kort.¹²⁰ Etter å ha slått fast at hjemmelen for inngrepet oppfyller kravet til tilgjengelighet, vil det også være nødvendig å undersøke om kravet til forutberegnelighet er oppfylt, for at

---

¹¹⁵ Jfr. van Dijk og van Hoof (2006), s. 337.

¹¹⁶ *ibid.* s. 337.

¹¹⁷ Jfr. The Sunday Times mot Storbritannia (nr. 1).

¹¹⁸ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia avsnitt 77.

¹¹⁹ *ibid.* avsnitt 47.

¹²⁰ Jfr. van Dijk og van Hoof (2006) s. 337.

inngrepet kan kunne sies å være “foreskrevet ved lov”. Dette kravet til forutberegnelighet skal gjennomgås i neste punkt.

2.3.4 Kravet til forutberegnelighet

Kravet til forutberegnelighet, eller “foreseeability”, som har blitt utviklet gjennom EMDs praksis, innebærer at rettsgrunnlaget som hjemler inngrepet, behøver å være formulert på en slik måte at de borgerne som inngrepet får betydning for, har en mulighet til å forutberegne sin rettsstilling, slik at de kan rette seg etter dette. Kravet innebærer at innholdet i hjemmelen for inngrepet trenger å være formulert med en viss presisjon. Den europeiske menneskerettsdomstolen kommer med en generell uttalelse om hva som ligger i kravet til forutberegnelighet i Sunday Times- dommen.¹²¹ Selv om det var ytringsfriheten i EMK art. 10 denne dommen handlet om, anvendes likevel det domstolen forklarer om kravet til forutberegnelighet for EMK art. 9 (2) siden uttalelsen er generell, og siden EMD selv har henvist til denne dommen i behandlingen av saker vedrørende religionsfriheten i EMK art. 9 (2).¹²² EMD gir i Sunday Times- dommen¹²³ uttrykk for at en norm bare kan bli ansett som en “lov” dersom den er formulert med tilstrekkelig presisjon som gjør det mulig for borgeren å regulere sin atferd deretter.¹²⁴ Borgeren skal kunne, ved eventuell hjelp av rådgivning, være i stand til å forutse konsekvensene som kan følge av en gitt handling.¹²⁵ Kravet til graden av forutberegnelighet vil kunne variere med omstendighetene.¹²⁶

---

¹²¹ Jfr. The Sunday Times mot Storbritannia (nr. 1).

¹²² Jfr. blant annet The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 109 og Hasan og Chaush mot Bulgaria avsnitt 84.

¹²³ Jfr. The Sunday Times mot Storbritannia (nr. 1).

¹²⁴ *ibid.* avsnitt 49.

¹²⁵ *ibid.* avsnitt 49.

¹²⁶ *ibid.* avsnitt 49.

Når det gjelder kravet til forutberegnelighet, er det særlig skjønnsbestemmelser som kan skaper problemer.¹²⁷ Dette kan komme av at det kan være vanskeligere å forutse sin rettsstilling når det er skjønnsbestemmelser som regulerer tilfellet, siden disse bestemmelsene ofte er vage og flertydige, og kan inneholder rettslige standarder som det som regel er vanskelig å fastsette rekkevidden av. En bestemmelse som åpner for skjønn er ikke nødvendigvis i uoverensstemmelse med kravet til forutberegnelighet, men for å beskytte individene mot vilkårlige inngrep bør graden av den skjønnsmessige vurderingen være tilstrekkelig klart angitt.¹²⁸

På den ene siden kan det være ønskelig med klare, forutberegnelige rettsgrunnlag, slik at borgerne det gjelder kan være trygge på hva det er som gjelder i deres situasjon, og hvilke konsekvenser som kan forventes å inntreffe. Kravet kan utgjøre et meget viktig sikkerhetsvern for borgerne og formålet er å hindre at myndighetene ikke foretar vilkårlige inngrep i religionsfriheten. På den andre siden lar det seg ikke alltid gjøre å formulere klare, entydige bestemmelser uten at man mister skjønnselementet, det er ikke ønskelig at skjønnselementet forsvinner helt.¹²⁹ Skjønnselementet er nødvendig for at loven skal være tilpasningsdyktig og fleksibel, som igjen fører til at loven får en dynamisk funksjon, ved at den tilpasser seg utviklingen i samfunnet.

Hensynene til skjønn og regel står altså mot hverandre, og EMD vil foreta en avveining mellom disse hensynene i hver enkelt sak,¹³⁰ for å se om hjemmelen for inngrepet oppfyller kravet til forutberegnelighet. EMD har gjennom sin praksis utviklet noen prinsipielle synspunkter, som kan bidra i denne sammenheng.¹³¹ Disse synspunktene skal det gjøres rede for i det følgende.

---

¹²⁷ Jfr. Lorenzen (2003) s. 53.

¹²⁸ Jfr. Danelius, Hans. Mänskliga rättigheter, 5. utg. Stockholm, 1993, s. 187.

¹²⁹ Jfr. Lorenzen (2003) s. 53

¹³⁰ *ibid.* s. 53.

¹³¹ *ibid.* s. 53.

Det ene synspunktet gitt av EMD om kravet til forutberegnelighet, er at det ikke trengs å kunne forutse alle konsekvensene av reguleringen med absolutt sikkerhet, noe som av erfaring viser seg å være uoppnåelig.¹³² Domstolen har om kravet til forutberegnelighet uttalt at det er ønskelig med sikkerhet, men dette kan føre til stivhet i loven, og loven må være i stand til å holde tritt med de skiftende omstendigheter.¹³³ Det følger av dette at mange lover er uttrykket i ordelag som i større eller mindre grad er vage og hvis tolkning og anvendelse må avgjøres gjennom rettspraksis.¹³⁴

Den europeiske menneskerettsdomstolen kom også med en lignende uttalelse om kravet til forutberegnelighet i Silver- dommen.¹³⁵ Dommen behandlet EMK art. 6 og 8, men det domstolen sier generelt om kravet til forutberegnelighet anvendes her i denne oppgaven. Domstolen uttaler under behandlingen av kravet til forutberegnelighet at en bestemmelse som åpner for skjønn bør angi rekkevidden av skjønnet, men siden det er umulig å oppnå absolutt sikkerhet ved utformingen av loven uten at det går utover dens dynamiske karakter, kan det neppe være mulig å formulere en lov som dekker alle tenkelige tilfeller.¹³⁶

Som vi ser av disse uttalelsene kan det være opp til domstolene å avgjøre hva som ligger i de vage og flertydige ord og uttrykk. Og rettspraksis om slike vage ord og uttrykk kan supplere bestemmelsen, og gjøre at den oppfyller kravet til forutberegnelighet.¹³⁷ I Kokkinakis- dommen¹³⁸ kritiserte Herr Kokkinakis mangelen på beskrivelse av hva som lå i forbudet mot misjonsvirksomhet.¹³⁹ EMD fastslår at tolkningen og anvendelsen av slike

---

¹³² Jfr. The Sunday Times mot Storbritannia (nr. 1) avsnitt 49.

¹³³ *ibid.* avsnitt 49.

¹³⁴ *ibid.* avsnitt 49.

¹³⁵ Jfr. Silver og andre mot Storbritannia avsnitt 88.

¹³⁶ *ibid.* avsnitt 88.

¹³⁷ Jfr. Kokkinakis mot Hellas avsnitt 40.

¹³⁸ *ibid.*

¹³⁹ *ibid.* avsnitt 38.

vage bestemmelser avhenger av rettspraksis, og rettspraksisen om misjonerende virksomhet var omfattende, og var både publisert og tilgjengelig.¹⁴⁰ Videre uttrykkes det at rettspraksisen supplerte forbudsbestemmelsen og gjorde det derfor mulig for Herr Kokkinakis å rette seg deretter.¹⁴¹

Kravet til forutberegnelighet ble også behandlet i Leyla Sahin- dommen¹⁴² og rettspraksis var også her relevant for hjemmelen for inngrepet og kravet til forutberegnelighet.¹⁴³ Kravet til forutberegnelighet var oppfylt i denne saken, det var uttrykket i rettspraksis at det å gi studenter tillatelse til å dekke hals og hår med et slør eller skaut på grunn av religiøs overbevisning stred mot forfatningen.¹⁴⁴ I tillegg hadde Tyrkias Høyesterett i mange år hatt det synspunktet at det muslimske hodeplagget ikke var forenlig med de grunnleggende prinsippene for republikken.¹⁴⁵

Et annet synspunkt hos EMD som gjelder kravet til forutberegnelighet, er at borgeren i noen omstendigheter forventes å søke rådgivning for å kunne forutberegne konsekvensene av et gitt rettsgrunnlag¹⁴⁶. Borgerne trenger å være i stand til, “*if need be with appropriate advice*” å kunne forutberegne konsekvensene som en gitt handling kan medføre, i den grad det er akseptabelt i forhold til omstendighetene.¹⁴⁷ (Min uthevelse)

---

¹⁴⁰ *ibid.* avsnitt 40.

¹⁴¹ *ibid.* avsnitt 40.

¹⁴² Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia.

¹⁴³ *ibid.* avsnitt 78.

¹⁴⁴ *ibid.* avsnitt 78.

¹⁴⁵ *ibid.* avsnitt 78.

¹⁴⁶ Jfr. Lorenzen (2003) s. 53.

¹⁴⁷ Jfr. The Sunday Times mot England (nr. 1) avsnitt 49, Silver med flere mot Storbritannia avsnitt 88 og Maestri mot Italia avsnitt 30.

2.3.5 Kravet til sikkerhetsordninger

Ut fra kravet til forutberegnelighet og det at rettsgrunnlaget for inngrepet kan kunne sies å være av en viss kvalitet, springer et nytt krav om sikkerhetsordninger i hjemmelen for et eventuelt inngrep i religionsfriheten.¹⁴⁸ Dette er et krav som beskytter borgerne mot maktmisbruk fra myndighetenes side og vilkårlige inngrep i deres religionsfrihet etter EMK art. 9. Kravet til forutberegnelighet og at kvaliteten på rettsgrunnlaget bør være av en viss kvalitet, krever at det trengs hensiktsmessige sikkerhetsordninger for å motvirke maktmisbruk fra myndighetenes side, og det er nødvendig at disse sikkerhetsordningene gjennomføres på en slik måte at de tydelig markerer omfanget av myndighetenes skjønn og definerer de omstendighetene hvor skjønnsutøvelse kan foretas.¹⁴⁹ Uten noen slike retningslinjer for anvendelsesområdet av skjønnnet, kan myndighetene stå fritt til å trekke inn andre vilkårlige hensyn som ikke bør bli vektlagt.

Den europeiske menneskerettsdomstol behandlet spørsmålet om det kunne sies å foreligge sikkerhetsordninger i rettsgrunnlaget i forbindelse med behandlingen av religionsfriheten i Hasan og Chaush- dommen.¹⁵⁰ Saken dreide seg om statlige inngrep i den indre organiseringen av et religiøst samfunn.¹⁵¹ EMD uttalte i dommen at for at rettsgrunnlaget for inngrepet kan kunne sies å oppfylle kravet til forutberegnelighet og være av en viss kvalitet, trenger rettsgrunnlaget å gi sikkerhetsordninger mot vilkårlige inngrep fra myndighetenes side.¹⁵² En bestemmelse som åpner for fritt skjønn for myndighetene kan kunne sies å være i strid med rettsstatsprinsippet.¹⁵³ En konsekvens av dette kan være at hjemmelen for inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning behøver å

---

¹⁴⁸ Jfr. van Dijk og van Hoof (2006) s. 337.

¹⁴⁹ *ibid.* s. 337.

¹⁵⁰ Jfr. Hasan og Chaush mot Bulgaria.

¹⁵¹ *ibid.* avsnitt 75.

¹⁵² *ibid.* avsnitt 84.

¹⁵³ *ibid.* avsnitt 84.

angi rekkevidden av skjønnnet med tilstrekkelig presisjon.¹⁵⁴ EMD uttrykket at rettsgrunnlaget i dette tilfellet ikke anga noen vilkår for hvilke kriterier som “the Council of Ministers” og “the Directorate of Religious Denominations” kunne basere seg på ved deres beslutning om både å registrere nye trosretninger og endringer i lederskapet i trosretningene.¹⁵⁵ I tillegg eksisterte det ingen prosessuelle sikkerhetsordninger som kunne verne mot vilkårlig utøvelse av myndighetenes skjønn.¹⁵⁶ EMD kom frem til at inngrepet i klagerens religionsfrihet ikke var “foreskrevet ved lov”, siden inngrepet var vilkårlig, det var basert på rettslige bestemmelser som tillot en fri skjønnsutøvelse og ikke møtte de påbudte kravene om klarhet og forutberegnelighet.¹⁵⁷

2.4 “Legitime formål”

Har rettsgrunnlaget for inngrepet i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning hjemmel i nasjonal rett og tilfredsstiller kravene til tilgjengelighet, forutberegnelighet og sikkerhetsordninger, kan inngrepet sies å oppfylle vilkåret om å være “foreskrevet ved lov”, og man går videre og ser om vilkåret om legitime formål er oppfylt. Dette vilkåret skal gjennomgås i det følgende.

Det aktuelle inngrepet i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning trenger å søke å oppfylle ett eller flere av de oppregnede formålene i EMK art. 9 (2) for at det kan sies å være et legitimt inngrep. Formålene som inngrepet kan søke å beskytte er “den offentlig trygghet”, “den offentlig orden”, “helse eller moral” og “andres rettigheter og friheter”.

---

¹⁵⁴ *ibid.* avsnitt 84.

¹⁵⁵ *ibid.* avsnitt 85.

¹⁵⁶ *ibid.* avsnitt 85.

¹⁵⁷ *ibid.* avsnitt 86.

Oppregningen av formålene i art. 9 (2) er uttømmende.¹⁵⁸ Og det er ikke anledning til å begrunne inngrep i andre formål enn de som er listet opp i denne bestemmelsen, jfr. EMK art. 18. I forhold til denne listen av formål i art. 9 (2), gjelder det et strengt tolkningskrav¹⁵⁹. Ved tolkningen av formålene bør en være varsom så det ikke skjer en utvidende tolkning.¹⁶⁰

Listen over formål i EMK art. 9 (2) er betydelig mye kortere enn listene over formål i art. 8 (2), 10 (2) og 12 (2), men rettspraksis etter art. 9 (2) viser at hensynet til “den offentlige orden” og “den offentlige trygghet” favner ganske så bredt slik at mange inngrep i religionsfriheten kommer inn under disse formålene.¹⁶¹ Det skjer ganske så sjeldent at det konstateres brudd på en konvensjonsrettighet på grunnlag av kravet om at inngrepet skal søke et “legitimt formål”¹⁶² Dette kan forklares delvis av statenes sterke innsatsvilje til demokratisk styre og beskyttelsen av menneskerettigheter, noe som er en forhåndsbetingelse for medlemskap i Europarådet.¹⁶³ En annen forklaring kan være at det heller vil være kravet til at inngrepet skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn” som ikke er oppfylt¹⁶⁴. Og det er nemlig ved vurderingen av dette siste kravet, og spesielt sammen med proporsjonalitetsvurderingen, at bedømmelsen av kravet til “legitime formål” vil bli mer omfattende behandlet.¹⁶⁵

Den europeiske menneskerettsdomstol har uttrykket at staten er berettiget til å prøve om en bevegelse som bedriver aktiviteter som tilsynelatende søker et religiøst formål, kan være

---

¹⁵⁸ Jfr. Starmer (1999) s. 133.

¹⁵⁹ *ibid.* s. 177.

¹⁶⁰ *ibid.* s. 177.

¹⁶¹ Jfr. Lorenzen (2003) s. 445.

¹⁶² Jfr. Van Dijk og van Hoof (2006) s. 340.

¹⁶³ *ibid.* s. 340.

¹⁶⁴ *ibid.* s. 340.

¹⁶⁵ *ibid.* s. 340.

skadelige for befolkningen eller den offentlige sikkerhet.¹⁶⁶ Dette var saken i Metropolitan Church of Bessarabia- dommen,¹⁶⁷ hvor det var spørsmål om det at staten nektet å anerkjenne “the Metropolitan Church of Bessarabia” kunne sies å krenke religionsfriheten, siden kun statlig anerkjente religioner kunne bli praktisert i Moldova.¹⁶⁸ Staten hevdet at avslaget på søknaden om anerkjennelse søkte å beskytte hensynet til “den offentlige orden” og “den offentlige trygghet,”¹⁶⁹ siden Moldova var en ny stat med en befolkning som var etnisk og språklig variert, og religion var en faktor som kunne sikre statens stabilitet.¹⁷⁰ Statens anerkjennelse av den Moldovske ortodokse kirke hadde ført til at hele befolkningen hadde blitt samlet rundt denne kirke.¹⁷¹ Dersom “the Metropolitan Church of Bessarabia” ble anerkjent ville dette båndet bli brutt og den ortodokse kristne befolkningen ville bli spredd blant flere kirker.¹⁷² I tillegg ville politiske krefter jobbe for en gjenforening mellom Bessarabia og Romania, og anerkjennelsen av “the Metropolitan Church of Bessarabia” kunne gi nytt liv til rivaliseringen innen befolkningen, som igjen kunne føre til en svekkelse av den sosiale stabiliteten og Moldovas territoriale integritet.¹⁷³ De nasjonale myndighetene hadde ved inngrepet søkt å oppfylle et “legitimt formål” etter EMK art. 9 (2), nemlig formålene om beskyttelse av “den offentlige orden” og “den offentlige trygghet”.

I Serif- dommen¹⁷⁴ hadde klageren blitt domfelt for å ha ranet til seg en prests funksjoner.¹⁷⁵ Klageren hevdet at domfellelsen innebar et brudd på EMK art. 9 (2).¹⁷⁶

---

¹⁶⁶ Jfr. The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 113.

¹⁶⁷ *ibid.*

¹⁶⁸ *ibid.* avsnitt 94.

¹⁶⁹ *ibid.* avsnitt 111.

¹⁷⁰ *ibid.* avsnitt 111.

¹⁷¹ *ibid.* avsnitt 111.

¹⁷² *ibid.* avsnitt 111.

¹⁷³ *ibid.* avsnitt 111.

¹⁷⁴ Jfr. Serif mot Hellas dom av 14. desember 1999, no. 38178/97, ECHR 1999-IX.

¹⁷⁵ *ibid.* avsnitt 1.

Staten hevdet at inngrepet søkte å oppfylle et “legitimt formål”, siden ved å beskytte autoriteten til den rettmessige “mufti” søkte den nasjonale domstol å bevare orden i det bestemte religiøse fellesskapet og i samfunnet generelt, i tillegg til landets internasjonale relasjoner.¹⁷⁷ EMD konstaterer at inngrepet søkte å oppnå et “legitimt formål” etter EMK art. 9 (2), nemlig å beskytte “den offentlige orden”.¹⁷⁸

I Leyla Sahin- dommen¹⁷⁹ blir dette kravet avgjort veldig kort. Staten hevdet at inngrepet i religionsfriheten, altså forbudet mot å bruke hijab, søkte å oppnå flere “legitime formål.”¹⁸⁰ Disse formålene var å bevare den offentlig orden ved universitetene, opprettholde prinsippet om sekularisme og beskytte andres rettigheter og friheter.¹⁸¹ EMD konstaterer kort at den bestridte foranstaltningen søkte å oppfylle det legitime formålet om å beskytte andres rettigheter og friheter og å beskytte offentlig orden.¹⁸²

I Kokkinakis- dommen¹⁸³ hevdet staten at en demokratisk stat må sikre en fredelig nytelsesrett av den personlige friheten til alle borgerne, dersom staten ikke beskyttet en persons religiøse overbevisning og verdighet fra forsøk på å påvirke dem med umoralske og svikefulle midler, ville art. 9 (2) bli gjort betydningsløs.¹⁸⁴ EMD konstaterte kort at inngrepet søkte å oppfylle et ‘legitimate aim’ etter art. 9 (2), nemlig ‘the protection of the rights and freedoms of others’.¹⁸⁵

---

¹⁷⁶ *ibid.* avsnitt 33.

¹⁷⁷ *ibid.* avsnitt 43.

¹⁷⁸ *ibid.* avsnitt 45.

¹⁷⁹ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia.

¹⁸⁰ *ibid.* avsnitt 82.

¹⁸¹ *ibid.* avsnitt 82.

¹⁸² *ibid.* avsnitt 84.

¹⁸³ Jfr. Kokkinakis mot Hellas.

¹⁸⁴ *ibid.* avsnitt 42.

¹⁸⁵ *ibid.* avsnitt 44.

Kravet til at inngrepet skal fremme et “legitimt formål” fører sjelden til store problemer, EMD avgjør som regel dette kravet fort.¹⁸⁶ Det er ofte vilkåret om inngrepet er “nødvendig i et demokratisk samfunn” som krever dypest gjennomgang, og inn under denne gjennomgangen vil ofte formålsvurderingen komme inn ved proporsjonalitetsvurderingen av inngrepet.¹⁸⁷ Dette vil det bli redegjort for nedenfor i punkt 2.5.5.

2.5 “Nødvendig i et demokratisk samfunn”

2.5.1 Generelt om vilkåret “nødvendig i et demokratisk samfunn”

Det tredje og siste vilkåret i EMK art. 9 (2) er vilkåret om at inngrepet i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn”. Det kan være dette vilkåret som Den europeiske menneskerettsdomstolen vil vurdere mest inngående av vilkårene i EMK art. 9 (2)¹⁸⁸, og dette vilkåret vil også få en større plass i denne oppgaven. Vilket om at inngrepet skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn” har gitt opphav til noen viktige fortolkningsprinsipper, blant annet prinsippet om statenes skjønnsmargin og proporsjonalitetsprinsippet.¹⁸⁹ Disse prinsippene vil det bli redegjort for senere i oppgaven.

Retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning kan komme i konflikt med offentlige interesser eller andre individers rettigheter og friheter, og det vil kunne være nødvendig å foreta inngrep i religionsfriheten. For at et inngrep i religionsfriheten skal kunne sies å være legitimt, bestemmer EMK art. 9 (2) blant annet at inngrepet kan sies å

---

¹⁸⁶ Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia avsnitt 84.

¹⁸⁷ Jfr. Van Dijk og van Hoof (2006) s. 340.

¹⁸⁸ Jfr. The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 114 til 130, Larissis og andre mot Hellas avsnitt 45 til 61, Serif mot Hellas avsnitt 46 til 54 og Manoussakis og andre mot Hellas avsnitt 41 til 53.

¹⁸⁹ Jfr. Van Dijk og van Hoof (2006) s. 340.

være “nødvendig i et demokratisk samfunn”. I vurderingen av hva som er “nødvendig” i et demokratisk samfunn kan man komme inn på hva som er til det beste for allmennheten og samfunnet.¹⁹⁰ Man vil ta for seg dette ved av at man veier ulike hensyn mot hverandre, man ser på samfunnets fordeler av et inngrep i forhold til ulempene for individet, og vurderer hva som veier mest og hva som er til det beste for allmennheten.¹⁹¹ Inngrepet trenger med andre ord å være proporsjonalt i forhold til det formålet det søker å oppfylle.¹⁹² Dette proporsjonalitetsprinsippet er et av kravene som springer ut av vilkåret om at inngrepet skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn”, og prinsippet vil bli behandlet i punkt 2.5.5. Dette siste vilkåret i EMK art. 9 (2) kan gi en anledning til å vurdere om statene faktisk har foretatt inngrep i religionsfriheten for å sikre ett eller flere av de opplistede legitime formål,¹⁹³ eller om statene egentlig har søkt å oppfylle andre formål som ikke er opplistet i art. 9 (2), det kan for eksempel dreie seg om inngrep som har en skjult politisk formålstjenlig bakgrunn.¹⁹⁴

I tillegg til at inngrepet trenger å være proporsjonalt i forhold til det legitime formålet, vil inngrepet også behøve å ivareta et “tvingende samfunnsmessig behov”¹⁹⁵ for å være “nødvendig i et demokratisk samfunn”. Dette kravet springer også ut av vilkåret om at inngrepet skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn”. I oppgavens neste punkt skal det gis en forklaring av prinsippet om statenes skjønnsmargin. Skjønnsmarginprinsippet er et meget stort emne og det kan ikke gjennomgå inngående i denne oppgaven. Den følgende redegjørelsen vil derfor ikke ta for seg alle sidene ved dette prinsippet, men vil fokusere på det som har størst betydning i forhold til denne oppgaven.

---

¹⁹⁰ Jfr. Davis (2007) s. 284.

¹⁹¹ *ibid.* s. 284.

¹⁹² Jfr. The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 119, Larissis og andre mot Hellas avsnitt 46, Serif mot Hellas avsnitt 49 og Manoussakis og andre mot Hellas avsnitt 44.

¹⁹³ Jfr. Greer (1997) avsnitt 13.

¹⁹⁴ *ibid.* avsnitt 13.

¹⁹⁵ Jfr. The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 119 og Serif mot Hellas avsnitt 49.

2.5.2 Statenes skjønnsmargin.

Hver konvensjonsstat har en viss frihet til selv å ta stilling til nødvendigheten av inngrep i menneskerettighetene, og det er dette som kalles statenes skjønnsmargin.¹⁹⁶ Dette prinsippet er en følge av systemet for håndhevingen av rettighetene i Den europeiske menneskerettskonvensjon.¹⁹⁷ Dette er tilfellet siden det er konvensjonsstatene selv som har den opprinnelige plikten til å sikre og beskytte de konvensjonsbestemte menneskerettighetene,¹⁹⁸ mens Den europeiske menneskerettsdomstolen primært bare fører tilsyn og kontroll med statenes oppfyllelse av EMK.¹⁹⁹

En konsekvens av den subsidiære rollen til EMD er at det er en oppgave for de nasjonale myndighetene å bedømme om hvorvidt en begrensning i konvensjonsrettighetene er i overensstemmelse med EMK.²⁰⁰ De nasjonale myndighetene gis således her en viss skjønnsmargin ved dens bedømmelse av om det eksisterer en nødvendighet for et inngrep.²⁰¹ Den europeiske menneskerettsdomstolen har derimot en oppgave om å avgjøre om bedømmelsen til de nasjonale myndighetene tilfredsstiller kravene i EMK,²⁰² og statenes skjønnsutøvelse ved både lovgivning og domsavgjørrelser er derfor under tilsyn av domstolen.²⁰³

---

¹⁹⁶ Jfr. Cameron, Iain. *An Introduction to the European Convention on Human Rights*. 3. utg. Uppsala, 1998. s. 84.

¹⁹⁷ Jfr. Hellum (2008) s. 117.

¹⁹⁸ Jfr. EMK art. 1, 13 og 35.

¹⁹⁹ Jfr. Starmer (1999) s. 187.

²⁰⁰ *ibid.* s. 187.

²⁰¹ Jfr. *Kokkinakis mot Hellas* avsnitt 47, *The Moscow Branch of the Salvation Army mot Russland* avsnitt 76 og *The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova* avsnitt 119.

²⁰² Jfr. Starmer (1999) s. 187.

²⁰³ Jfr. *Manoussakis og andre mot Hellas* avsnitt 44.

Det å gi statene en viss skjønnsmargin kan tenkes gjort fordi konvensjonsstatene kan ha bedre forutsetninger for å finne løsninger som stemmer best overens med deres rettstradisjoner og moralske oppfatninger ved gjennomførelsen av konvensjonsbestemmelsene.²⁰⁴ På den ene siden kan konvensjonsstatene være bedre egnet enn dommerne i Den europeiske menneskerettsdomstolen i Strasbourg til å vurdere nødvendigheten av et inngrep, siden dommerne ikke alltid vil være i stand til å sette seg inn i konvensjonsstatens lokale forhold.²⁰⁵ På den andre siden kan de nasjonale myndighetene ved å prioritere irrelevante hensyn ende med å tøy skjønnsbeføyelsen.²⁰⁶ Dette kan imidlertid kontrolleres av EMD siden domstolen kan foreta den endelige vurderingen av hvorvidt inngrepet i religionsfriheten er i overensstemmelse med konvensjonen.²⁰⁷

Vilkåret i EMK art. 9 (2) om at inngrepet i retten til å utøve sin religion eller overbevisning skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn” er et meget viktig vilkår siden det gir EMD et nokså vidt skjønn ved vurderingen av statenes oppfyllelse av de legitime formål i forhold til inngrepet i religionsfriheten.²⁰⁸ Vilkåret om at statens inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning kan gi EMD mulighet til å vurdere omstendighetene rundt det aktuelle inngrepet og vurdere om det er oppnådd en rettferdig balanse mellom individets rettigheter og samfunnets motstående interesser.²⁰⁹

Når det gjelder inngrep i religionsfriheten er statenes skjønnsmargin begrenset, dette har Den europeiske menneskerettsdomstolen gitt uttrykk for i Manoussakis- dommen.²¹⁰ EMD sier i denne dommen at ved avgrensningen av omfanget av skjønnsmarginen må domstolen ta i betraktning hva som står på spill, og det var i den foreliggende saken behovet for å

---

²⁰⁴ Jfr. Lorenzen (2003) s. 22.

²⁰⁵ *ibid.* s. 23.

²⁰⁶ *ibid.* s. 23.

²⁰⁷ Jfr. Silver og flere mot Storbritannia avsnitt 97 bokstav b.

²⁰⁸ Jfr. Greer (1997) avsnitt 13.

²⁰⁹ Jfr. Lorenzen (2003) s. 55.

²¹⁰ Jfr. Manoussakis og andre mot Hellas avsnitt 44..

sikre religiøs pluralisme, som er et særpreg knyttet til forestillingen om et demokratisk samfunn.²¹¹ Inngrep i religionsfriheten krever også en meget streng undersøkelse fra EMDs side, noe som også ble slått fast i Manoussakis- dommen.²¹² Den europeiske menneskerettsdomstolen kan således sies å ha en meget vid adgang til å undersøke konvensjonsstatenes utøvelse av skjønn når det gjelder inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning. Det skal i det følgende gjøres rede for hva som ligger i vilkåret om at inngrep skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn”, og i denne sammenhengen vil Den europeiske menneskerettsdomstolens undersøkelse av statenes skjønnsutøvelse bli anvendt.

2.5.3 Begrepet “nødvendig i et demokratisk samfunn”

Begrepet “nødvendig i et demokratisk samfunn” er ikke nærmere forklart i EMK, men Den europeiske menneskerettsdomstol har gjennom rettspraksis presisert hva som ligger i begrepet, det skal gis en fremstilling om hva begrepet innebærer i det følgende.

Uttrykket “nødvendig i et demokratisk samfunn” er vagt, og det kan være vanskelig å se hva som ligger i begrepet. Den europeiske menneskerettsdomstolen har i Silver- dommen²¹³ samlet tråder fra rettspraksis og oppsummert noen prinsipper for tolkningen av begrepet. Silver- dommen omhandlet EMK art. 6 og 8, men disse prinsippene som EMD uttrykte vil bli brukt her i denne oppgavens behandling av uttrykket “nødvendig i et demokratisk samfunn” i EMK art. 9 (2) siden ordlyden for dette vilkåret er den samme i art. 8 og art. 9 og siden det er generelle prinsipper om fortolkningen av vilkåret som domstolen gir uttrykk for. Den europeiske menneskerettsdomstolen ga i denne dommen uttrykk for hvordan ordet “necessary” skal forstås, i følge domstolen er ordet ikke

---

²¹¹ Jfr. Manoussakis og andre mot Hellas avsnitt 44, se også The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova avsnitt 119.

²¹² Jfr. Manoussakis og andre mot Hellas avsnitt 44.

²¹³ Jfr. Silver og flere mot Storbritannia avsnitt 97.

synonymt med ordet “indispensable”, og det har heller ikke fleksibiliteten til uttrykk som “admissible”, “ordinary”, “useful”, “reasonable” eller “desirable”.²¹⁴ Disse uttrykkene kommer frem i andre bestemmelser i EMK som regulerer andre rettigheter.²¹⁵ Et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning trenger således ikke å være uunnværlig for å være rettferdiggjort, men det kreves at inngrepet kan sies å være mer enn bare nyttig, rimelig eller ønskelig.

Et av kravene som ligger i vilkåret om at inngrepet skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn” er at et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning trenger å være begrunnet i et “tvingende samfunnsmessig behov” for å være legitimt.²¹⁶ Dette kravet vil det bli gjort rede for under oppgavens punkt 2.5.4.

Et annet krav som også ligger i vilkåret om at inngrepet skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn” er at inngrepet skal være proporsjonalt i forhold til det formål som det skal fremme.²¹⁷ Vilkåret om at et eventuelt inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning trenger å søke å oppfylle et av de legitime formålene som er oppstilt i EMK art. 9 (2), er behandlet tidligere i denne oppgaven. Men dette vilkåret kommer også inn under vurderingen av om inngrepet oppfyller kravet til proporsjonalitet i forhold til formålet skal gjennomgås nedenfor i punkt 2.5.5.

For at et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning skal kunne sies å være “nødvendig i et demokratisk samfunn”, stilles det visse krav til de nasjonale myndighetenes beslutning om å foreta inngrepet. Ved EMDs behandling av om vilkåret er oppfylt kontrolleres statens skjønnsutøvelse, og domstolen vurderer om staten har hatt gode nok grunner for seg ved ileggelsen av inngrepet. Domstolen kan se på om staten har foretatt

---

²¹⁴ *ibid.* avsnitt 97 bokstav a.

²¹⁵ Jfr. EMK art. 2 (2), 4 (3) bokstav a, 5 (3) og 6 (1)

²¹⁶ Jfr. Silver og flere mot Storbritannia avsnitt 97 bokstav c.

²¹⁷ *ibid.* avsnitt 97 bokstav c.

en nøye vurdering av situasjonen i forhold til om inngrepet er nødvendig, og om myndighetene har kommet frem til en fornuftig konklusjon som tar høyde for de følgene en beslutning om å foreta et eventuelt inngrep kan få for de berørte parter.²¹⁸ Domstolen vurderer om det er oppnådd en rettferdig balanse mellom individets rettigheter og samfunnets motstående interesser.²¹⁹ Disse vurderingene vil domstolen foreta under behandlingen av kravet til et “tvingende samfunnsmessig behov” og kravet til proporsjonalitet.

2.5.4 Kravet til et “tvingende samfunnsmessig behov”

Det at inngrepet i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning fra statens side er ønskelig, nyttig eller rimelig, er ikke nok til å si at inngrepet er “nødvendig”, og det tilfredsstillende kravet til at inngrepet skal være “nødvendig i et demokratisk samfunn”.²²⁰ Inngrepet vil kunne sies å være begrunnet i et “tvingende samfunnsmessig behov” for å tilfredsstille kravet til nødvendighet.²²¹ Den europeiske menneskerettsdomstolen har ikke nærmere definert dette uttrykket, men ut fra rettspraksis kan man lese at det er lite trolig at det blir konstatert et “tvingende samfunnsmessig behov” med mindre den nasjonale myndighetens begrunnelse for inngrepet påviser et reelt behov for dens påleggelse.²²² Det skal i det følgende ses på noen dommer fra EMD, for å se hva domstolen legger i begrepet.

Den første dommen som skal gjennomgås for å belyse kravet til et “tvingende samfunnsmessig behov” er Serif- dommen, denne dommen omhandlet religionsfriheten i EMK art. 9 (2). Saksforholdet i dommen var at klageren, Herr Serif, hadde blitt domfelt for

---

²¹⁸ Jfr. Davis (2007) s. 283.

²¹⁹ Jfr. Lorenzen (2003) s. 55.

²²⁰ Jfr. Silver og flere mot Storbritannia avsnitt 97 bokstav a og c.

²²¹ *ibid.* avsnitt 97 bokstav c.

²²² Jfr. Starmer (1999) s. 178.

å ha ranet til seg en “muftis” funksjoner, ved at han urettmessig hadde ledet bryllup, barnedåp, gitt preken og foretatt andre administrative aktiviteter.²²³ Herr Serif hevdet at domfellelsen var et inngrep i hans rett til å utøve sin religion sammen med alle de som vendte seg til han for religiøs veiledning.²²⁴ I EMDs behandling av vilkåret om inngrepet var “nødvendig i et demokratisk samfunn” presiserte domstolen at inngrepet blant annet måtte være begrunnet i et “tvingende samfunnsmessig behov.”²²⁵ Spørsmålet blir således om statens inngrep, som er domfellelsen i dette tilfellet, kan sies å være begrunnet i et slikt behov. Staten hevdet at den søkte å beskytte autoriteten til den rettmessige muftien, og via dette å bevare orden i det religiøse samfunnet og samfunnet i sin helhet.²²⁶

Med tanke på at det allerede eksisterte en offisielt utnevnt “mufti” i det muslimske samfunnet, hevdet staten at Herr Serifs handlinger underminerte statens system for organiseringen av det religiøse livet i det muslimske samfunnet i regionen.²²⁷ Staten så det således slik at domfellelsen var “nødvendig i et demokratisk samfunn”.²²⁸ Til dette sa EMD at det ikke var noe som tydet på at klageren på noe tidspunkt forsøkte å utøve de rettslige og administrative funksjonene som tilhørte “muftiene”.²²⁹ Domstolen så det heller ikke slik at det var nødvendig i demokratiske samfunn å ta forholdsregler for å sikre opprettholdelsen av religiøse samfunn.²³⁰

Staten hevdet også at myndighetene måtte gripe inn for å unngå at det skulle oppstå spenninger mellom muslimene innad i regionen, og mellom muslimene og de kristne både

---

²²³ Jfr. Serif mot Hellas avsnitt 13- 19.

²²⁴ *ibid.* avsnitt 36.

²²⁵ *ibid.* avsnitt 49.

²²⁶ *ibid.* avsnitt 43.

²²⁷ *ibid.* avsnitt 52.

²²⁸ *ibid.* avsnitt 52.

²²⁹ *ibid.* avsnitt 52.

²³⁰ *ibid.* avsnitt 52.

innad i regionen så vel som i Hellas og Tyrkia.²³¹ Til dette sier domstolen at selv om det er en mulighet for at slike spenninger kan oppstå i situasjoner hvor et religiøst samfunn blir splittet, er dette en uunngåelig konsekvens av pluralisme, og oppgaven til myndighetene er under slike omstendigheter å legge til rette for at de konkurrerende gruppene kan tolerere hverandre. Dette var ikke tilfellet for de nasjonale myndighetene i denne saken, siden de i stedet dømte Herr Serif og således fjernet årsaken til spenningen ved å oppheve pluralismen.²³² Når det gjaldt denne spenningen mellom muslimene og de kristne som staten tok sikte på å unngå, kunne ikke Den europeiske menneskerettsdomstolen se spenningen som mer enn en veldig fjerntliggende mulighet.²³³ Det forelå ikke et “tvingende samfunnsmessig behov” for å domfelle Herr Serif, og inngrepet var ikke “nødvendig i et demokratisk samfunn”.²³⁴

Den andre dommen som skal gjennomgås for å belyse hva som ligger i kravet til inngrepets “tvingende samfunnsmessig behov” er Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova. Dommen omhandlet religionsfriheten i EMK art. 9 (2) og inngrepet som det var snakk om var de moldovske myndigheters nektelse av å anerkjenne the Metropolitan Church of Bessarabia.²³⁵ Staten hevdet at inngrepet var “nødvendig i et demokratisk samfunn” av flere grunner.²³⁶

For det første ville staten ved å anerkjenne kirken måtte gi opp sin nøytrale posisjon i religiøse spørsmål som ville vært i motstrid med moldovsk lov og konstitusjonelle prinsipper.²³⁷ Til dette uttrykker EMD at statens plikt til å være nøytral og upartisk ikke er i overensstemmelse med makten som staten har til å fastsette legitimiteten av religiøse

---

²³¹ *ibid.* avsnitt 53.

²³² *ibid.* avsnitt 53.

²³³ *ibid.* avsnitt 53.

²³⁴ *ibid.* avsnitt 54.

²³⁵ Jfr. *The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova* avsnitt 94.

²³⁶ *ibid.* avsnitt 120.

²³⁷ *ibid.* avsnitt 120.

overbevisninger.²³⁸ Staten skal med sin nøytrale rollen sikre toleranse mellom grupper i konflikt, men ved å ta det synspunkt at kirken ikke var en ny trosretning og kreve at anerkjennelsen var avhengig av viljen til en annen religiøs autoritet som allerede var anerkjent, hadde staten mislyktes i å oppfylle den nøytrale rollen.²³⁹ Statens nektelse av å anerkjenne kirken av hensyn til å opprettholde moldovsk lov kan ikke sies å være et “tvingende samfunnsmessig behov”. Og det var derfor heller ikke “nødvendig i et demokratisk samfunn”.²⁴⁰

For det andre hevdet staten at nektelsen av å anerkjennelse kirken var nødvendig i forhold til den nasjonale sikkerhet og Moldovas territoriale integritet,²⁴¹ siden staten så det slik at kirken var engasjert i politiske aktiviteter som var stridende mot den moldovske politikk.²⁴² EMD fant ingen bevis for at kirken var engasjert i politiske aktiviteter som jobbet for forening av Moldova med Romania, og muligheten for at kirken kunne utgjøre en fare for den nasjonale sikkerhet og den territoriale integritet ved å endre kurs etter anerkjennelsen ble sett på som kun en hypotese, som uten bekreftelse, ikke kunne rettferdiggjøre nektelse av å anerkjenne kirken.²⁴³ Statens anførsel om at inngrepet var nødvendig for å sikre den nasjonale sikkerhet og den territoriale integritet svarte ikke med et “tvingende samfunnsmessig behov”, og var derfor ikke “nødvendig i et demokratisk samfunn”.

For det tredje hevdet de moldovske myndigheter at det å nekte å anerkjenne kirken var nødvendig for å bevare den sosiale fred og forståelse blant de troende, da staten hevdet at den aggressive holdningen til kirken hadde ført til flere hendelser hvor det fort kunne ha oppstått skader eller tap av liv.²⁴⁴ EMD tok ikke stilling til akkurat hva som hadde foregått

---

²³⁸ *ibid.* avsnitt 123.

²³⁹ *ibid.* avsnitt 123.

²⁴⁰ *ibid.* avsnitt 123.

²⁴¹ *ibid.* avsnitt 120.

²⁴² *ibid.* avsnitt 125.

²⁴³ *ibid.* avsnitt 125.

²⁴⁴ *ibid.* avsnitt 120.

ved disse begivenhetene, men uttalte bare at det at staten hadde nektet å gi kirken religiøs anerkjennelse hadde spilt en rolle når det gjeldt disse hendelsene.²⁴⁵ Det er noe uklart om domstolen med dette mente at det var snakk om et “tvingende samfunnsmessig behov” eller ikke. På den ene siden kan det foreligge et slikt behov for et inngrep i religionsfriheten siden det har forekommet flere opptøyer mellom medlemmene av “the Metropolitan Church of Bessarabia” og medlemmene av “the Metropolitan Church of Moldova”. Det er da også en oppgave for myndighetene å legge til rette for at de konkurrerende gruppene kan tolerere hverandre.²⁴⁶ På den andre siden skal statene også bevare pluralismen og demokratiet, og ikke fjerne årsaken til spenningene mellom de konkurrerende gruppene.²⁴⁷ Det kan således være tvil om det å nekte å gi religiøs anerkjennelse til kirken er et egnet middel for å få en slutt på opptøyene. Denne vurderingen hører inn under behandlingen av om kravet til proporsjonalitet er oppfylt, og dommen vil videre bli behandlet under punkt 2.5.5.

I Kokkinakis- dommen ble Herr Kokkinakis dømt for å drive misjonerende virksomhet, noe han hevdet var et inngrep i hans rett til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning.²⁴⁸ Domstolen skiller mellom to ulike former for misjonsvirksomhet i denne saken, det skilles mellom rettmessig og urettmessig misjonering, ved urettmessig misjonering kan det for eksempel tas i bruk vold og det kan forekomme forsøk på hjernevasking og tilbud om materielle eller sosiale fordeler, og slik urettmessig misjonerende virksomhet er ikke i overensstemmelse med religionsfriheten.²⁴⁹ Det rettslige grunnlaget for inngrepet kunne bare sies å være forsonlig dersom det skilte mellom rettmessig og urettmessig misjonering, og bare tok sikte på å straffe urettmessig misjonerende virksomhet.²⁵⁰ De greske domstolene hadde i deres begrunnelser etablert Herr Kokkinakis’ ansvar ved kun å gjengi

---

²⁴⁵ *ibid.* avsnitt 127.

²⁴⁶ *ibid.* avsnitt 116.

²⁴⁷ *ibid.* avsnitt 116.

²⁴⁸ Jfr. Kokkinakis mot Hellas avsnitt 6.

²⁴⁹ *ibid.* avsnitt 48.

²⁵⁰ *ibid.* avsnitt 48.

ordlyden i loven, og ikke spesifisert tilstrekkelig nok de urettmessige midler som han ble anklaget for å ha benyttet i sitt forsøk på å omvende sin nabo.²⁵¹ På grunn av den manglende spesifiseringen og begrunnelsen for misjonsvirksomhetens påståtte urettmessige midler, kunne det ikke være påvist at Herr Kokkinakis' domfellelse var nødvendig ut fra et "tvingende samfunnsmessig behov".²⁵² Da det ikke var påvist et slikt behov, kunne inngrepet heller ikke være å anse for proporsjonalt i forhold til det legitime formål, og inngrepet kunne heller ikke sies å være "nødvendig i et demokratisk samfunn."²⁵³

Foreligger det et "tvingende samfunnsmessig behov" som kan legitimere inngrepet, kan det være nødvendig å foreta en vurdering av om statens inngrep var proporsjonalt i forhold til dette behovet. Kravet til proporsjonalitet skal gjennomgås i det følgende.

2.5.5 Kravet til proporsjonalitet.

Ønsket om å oppnå en rettferdig balanse mellom kravene som utspringer fra samfunnet og kravene om beskyttelse av individenes grunnleggende rettigheter er inngrodd i hele Den europeiske menneskerettskonvensjonen.²⁵⁴ Og proporsjonalitetsprinsippet dreier seg om akkurat denne rettferdige balansen.²⁵⁵

For at et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning skal være "nødvendig i et demokratisk samfunn" vil inngrepet trenge å oppfylle kravet til proporsjonalitet, noe som vil kreve at statens inngrep er proporsjonalt i forhold til de legitime formålene som det søker å oppfylle.²⁵⁶ Prinsippet om proporsjonalitet innebærer at

---

²⁵¹ *ibid.* avsnitt 49.

²⁵² *ibid.* avsnitt 49.

²⁵³ *ibid.* avsnitt 49.

²⁵⁴ Jfr. *Soering mot Storbritannia*, dom av 7. juli 1989, avsnitt 89.

²⁵⁵ Jfr. *Starmer* (1999) s. 169.

²⁵⁶ Jfr. blant annet *Silver og andre mot Storbritannia* avsnitt 97 bokstav c, *Leyla Sahin mot Tyrkia* avsnitt 103, *Kokkinakis mot Hellas* avsnitt 47 og *The Metropolitan Church of Bessarabia* avsnitt 119.

inngrepets fordeler for staten, samfunnet eller andre som får sine rettigheter og friheter tilgodesett ved inngrepet, skal stå i et rimelig forhold til de ulemper som det samme inngrepet kan utgjøre for individene som vil få sin religionsfrihet innskrenket.²⁵⁷ Momenter ved vurderingen av om inngrepet oppfyller kravet til proporsjonalitet kan være om inngrepet er egnet til å oppnå det legitime formålet, om det er et rimelig forhold mellom mål og middel og om inngrepet er nødvendig for å oppnå formålet eller om det samme resultatet kan oppnås med et annet og mindre vidtgående inngrep.²⁵⁸ Har staten valgt mellom forskjellige inngrep, kan det være nødvendig for staten å velge det inngrepet som er minst tyngende for individet eller individene for at inngrepet skal være legitimt.²⁵⁹ Det kan også være nødvendig for staten at den i forkant av å ha foretatt inngrepet har foretatt en omhyggelig bedømmelse av situasjonen og kommet frem til en rimelig konklusjon som tar høyde for innvirkninger som dens beslutninger kan få på de berørte parter.²⁶⁰ Kjernen i spørsmålet er om inngrepet er proporsjonalt i forhold til formålene og om en rettferdig balanse mellom de ulike private og offentlige interesser har blitt oppnådd.²⁶¹

Prinsippet om proporsjonalitet innebærer også at statene har en begrunnelse for inngrepet som er både “relevant og tilstrekkelig”.²⁶² Kravet til relevante begrunnelser for inngrepet har forbindelse til kravet om legitime formål.²⁶³ Og kravet til tilstrekkelig begrunnelse for inngrepet er nøye flettet sammen med vurderingen av om kravet til proporsjonalitet er oppfylt.²⁶⁴ Ved vurderingen av kravet til tilstrekkelighet ser man på faktorer som karakteren og strengheten til inngrepet, og effektene av å hindre inngrep sammenlignet med

---

²⁵⁷ Jfr. Rytter (2003) s. 56.

²⁵⁸ *ibid.* s. 55- 56.

²⁵⁹ Jfr. Rognlien (2005) punkt B5.

²⁶⁰ Jfr. Davis (2007) s. 283.

²⁶¹ *ibid.* s. 283.

²⁶² Jfr. The Moscow Branch of the Salvation Army mot Russland avsnitt 77.

²⁶³ Jfr. van Dijk og van Hoof (2006) s. 341.

²⁶⁴ *ibid.* s. 341.

ulemper for andre borgeres rettigheter.²⁶⁵ På grunn av den nære sammenheng med proporsjonalitetsvurderingen, vil inngrepet ikke oppfylle proporsjonalitetskravet om ikke kravet til tilstrekkelig begrunnelse er oppfylt.²⁶⁶ I det følgende benyttes noen dommer fra Den europeiske menneskerettsdomstolen for å se hvordan domstolen vurderer proporsjonalitetsprinsippet.

I Metropolitan Church of Bessarabia- dommen²⁶⁷ utgjorde de moldovske myndigheters manglende anerkjennelse av kirken et inngrep i religionsfriheten.²⁶⁸ Dette inngrepet innebar ulemper for kirkesamfunnet. Det hadde seg nemlig slik etter moldovsk lov at det bare kunne praktiseres religioner som var anerkjent av den moldovske stat, og rettsevne var forbeholdt de anerkjente trosretningene.²⁶⁹ Som en følge av manglende rettsevne kunne ikke kirken organisere seg, eller ta i bruk rettslige midler for å beskytte sine eiendeler, kirkens medlemmer kunne ikke møtes og drive religiøse aktiviteter uten å komme i konflikt med den moldovske lovgivningen om religiøse trosretninger, og kirken kunne heller ikke beskytte seg mot truende handlinger siden bare lovlige aktiviteter har krav på rettslig beskyttelse.²⁷⁰ Inngrepet kan ut fra dette sies å ha medført en del vesentlige ulemper for kirken. Avslaget på anerkjennelsen innebar også en forskjellsbehandling siden de moldovske myndigheter ved anerkjennelsen av andre religiøse foreninger ikke anvendte de samme kriteriene som de anvendte i forhold til “the Metropolitan Church of Bessarabia”.²⁷¹ Den europeiske menneskerettsdomstolen kom i dens behandling av om kravet til proporsjonalitet var oppfylt frem til at inngrepet hadde medført en del ulemper for kirken. Inngrepet medførte så store konsekvenser for kirkesamfunnets religionsfrihet og inngrepet

---

²⁶⁵ *ibid.* s. 341.

²⁶⁶ *ibid.* s. 341.

²⁶⁷ Jfr. The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova

²⁶⁸ *ibid.* avsnitt 105.

²⁶⁹ *ibid.* avsnitt 129.

²⁷⁰ *ibid.* avsnitt 129.

²⁷¹ *ibid.* avsnitt 129.

kunne ikke være proporsjonalt i forhold til de legitime formålene som staten forsøkte å oppnå, og inngrepet var derfor ikke “nødvendig i et demokratisk samfunn”.²⁷²

I Larissis- dommen²⁷³ var Herr Larissis og de andre klagerne medlemmer av en kristen protestantisk trosretning hvor det forelå en plikt for medlemmene å drive misjonerende virksomhet.²⁷⁴ Det var den misjonerende virksomheten som de greske myndigheter dømte dem for,²⁷⁵ og det var domfellelsen som utgjorde inngrepet i retten til å gi uttrykk for deres religion eller overbevisning.²⁷⁶ De greske myndighetene hevdet at de med inngrepet blant annet hadde søkt å beskytte andres rettigheter og friheter.²⁷⁷ Klagernes misjonerende virksomhet var rettet mot både deres underordnede i det greske luftforsvaret og andre sivile, og det er deres rettigheter og friheter som man veier opp mot klagernes rett til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning. Ved avveiningen av hensynene til klagernes rettigheter og de andres rettigheter kan det oppstå ulike momenter med tanke på at det her er to ulike grupper som har blitt påvirket av misjoneringsvirksomheten, noe som kan tale for at man ved vurderingen av om proporsjonalitetskravet er oppfylt behandler disse gruppene hver for seg.²⁷⁸

Når det gjelder den misjonerende virksomheten i forhold til de andre flygerne i luftforsvaret, hevdet de greske myndighetene at inngrepet var begrunnet blant annet i behovet for å beskytte disse underordnede flysoldatene mot ideologisk tvang fra sine overordnede.²⁷⁹ Et særlig forhold av stor betydning ved denne saken er at det foreligger et over- og underordningsforhold mellom klagerne og de andre flysoldatene, og den militære

---

²⁷² *ibid.* avsnitt 130.

²⁷³ Jfr. Larissis og andre mot Hellas.

²⁷⁴ *ibid.* avsnitt 7.

²⁷⁵ *ibid.* avsnitt 14.

²⁷⁶ *ibid.* avsnitt 38.

²⁷⁷ *ibid.* avsnitt 43.

²⁷⁸ *ibid.* avsnitt 46.

²⁷⁹ *ibid.* avsnitt 47.

oppbygningen kan ha betydning for saken. Militæret bygger på et hierarkisk system hvor man som underordnet svarer til dem som står over seg selv i rang. Dette systemet kan føre til at man som underordnet kan havne i en vanskelig posisjon overfor en overordnet når man beveger seg over i mer sosiale situasjoner. Dette var tilfellet i denne saken, under- og overordningsforholdet gjorde det vanskelig for de underordnede å avvise en overordnet soldats forsøk på omvendelse.²⁸⁰ I slike tilfeller hvor det foreligger et hierarkisk system, kan myndighetene være berettiget til å gjøre inngrep for å beskytte de underordnede soldatenes rettigheter og friheter hvis omstendighetene tilsier det.²⁸¹ Det kan være nødvendig å se på omstendighetene rundt klagerne misjonerende virksomhet og hvordan misjoneringen påvirket de underordnede soldatene, for å se om omstendighetene i dette tilfellet kunne sies å berettige de greske myndighetene til å gjøre inngrep i religionsfriheten til Herr Larissis og de andre klagerne. Klagerne var iherdige i sine tilnærmelser overfor de underordnede når det gjaldt den misjonerende virksomheten, noe som de underordnede uttalte var til bry for dem.²⁸² De følte seg utsatt for press av de overordnede, og de følte at de var forpliktet til å delta i religiøse samtaler med dem siden de var deres overordnede offiserer.²⁸³ Klagerne kunne sies å ha oppført seg upassende i forhold til de underordnede soldatene ved å presse sin religion på dem,²⁸⁴ og de greske myndighetene var i følge Den europeiske menneskerettsdomstolen berettiget til å gjøre inngrep i klagerne religionsfrihet for å beskytte de underordnede soldatene fra presset fra de overordnede.²⁸⁵ Straffen som ble pålagt klagerne for den misjonerende virksomheten kunne bare håndheves hvis klagerne gjentok lovbruddet innen tre år, noe som kan sies å være en preventiv straff, og inngrepet kan ikke sies å være veldig strengt.²⁸⁶ Det kan være rimelig å si at inngrepet fra de greske myndighetene var proporsjonalt i forhold det legitime formål de søkte å oppnå.²⁸⁷

---

²⁸⁰ *ibid.* avsnitt 51.

²⁸¹ *ibid.* avsnitt 51.

²⁸² *ibid.* avsnitt 52.

²⁸³ *ibid.* avsnitt 52.

²⁸⁴ *ibid.* avsnitt 54.

²⁸⁵ *ibid.* avsnitt 54.

²⁸⁶ *ibid.* avsnitt 54.

Når det gjelder den misjonerende virksomheten i forhold til de sivile kan situasjonen være annerledes siden det her ikke foreligger noe underordningsforhold slik som var tilfellet for flysoldatene. Den europeiske menneskerettsdomstol fant at det var av avgjørende betydning for saken at de sivile ikke hadde blitt utsatt for samme press som flysoldatene.²⁸⁸ Når det gjelder hensynet til de sivile, hadde ingen av de følt seg forpliktet til å lytte til de klagende parter, og ingen hadde heller følt at deres oppførsel overfor dem var upassende.²⁸⁹ Fru Zounara hadde oppsøkt de klagende parter selv, og hun hadde vært i en skjør tilstand i perioden hun var i kontakt med dem, men siden hun var i stand til å løsrive seg fra den protestantiske kirken kunne ikke hennes skjøre tilstand føre til at hun skulle ha noe ekstra behov for beskyttelse fra deres misjonsvirksomhet.²⁹⁰ Domfellelsen kunne ikke sies å være rettferdiggjort når det gjaldt den misjonerende virksomhet overfor de sivile.²⁹¹ Inngrepet var ikke proporsjonalt i forhold til det legitime formålet som det søkte å oppfylle, formålet om å beskytte andres rettigheter og friheter.

I Leyla Sahin- dommen²⁹² slo Den europeiske menneskerettsdomstol fast at reguleringen som forbød bruk av hijab ved et offentlig universitet førte til et inngrep i klagerens rett til å gi uttrykk for hennes religion.²⁹³ Inngrepet i religionsfriheten ble av staten begrunnet i flere formål, og EMD ga uttrykk for at inngrepet søkte å oppfylle de legitime formål om å beskytte andres rettigheter og friheter og å beskytte den offentlige orden.²⁹⁴ Ved bedømmelsen av om inngrepet var proporsjonalt i forhold til de legitime formålene, kan det være relevant å se på de noe spesielle samfunnsforholdene som forelå i Tyrkia.

---

²⁸⁷ *ibid.* avsnitt 54.

²⁸⁸ *ibid.* avsnitt 59.

²⁸⁹ *ibid.* avsnitt 59.

²⁹⁰ *ibid.* avsnitt 59.

²⁹¹ *ibid.* avsnitt 60.

²⁹² Jfr. Leyla Sahin mot Tyrkia.

²⁹³ *ibid.* avsnitt 71.

²⁹⁴ *ibid.* avsnitt 84.

Ved stiftelsen av Tyrkia som republikk ble det bestemt at prinsippet om sekularisme skulle være et grunnleggende prinsipp for Tyrkia,²⁹⁵ og det ble deretter gjennomført et skille mellom religion og stat.²⁹⁶ Det ble hevdet av de tyrkiske myndigheter at dette prinsippet om sekularisme var nødvendig for republikkens liberale, pluralistiske demokrati.²⁹⁷ Et stort flertall av befolkningen i Tyrkia er tilhengere av islam, og det finnes visse ekstremistiske politiske bevegelser som søker å innføre et styre grunnlagt på islamske forskrifter.²⁹⁸ Det kan av denne grunn være tenkelig at det å bevare prinsippet om sekularitet kan bli sett på som nødvendig for å beskytte den demokratiske styreform i Tyrkia.²⁹⁹

Ved vurderingen av om inngrepet i religionsfriheten er proporsjonalt i forhold til formålet om å beskytte andres rettigheter og friheter, kan det være rimelig å se på innvirkningene som bruk av hijab kan ha for andre som velger å ikke bruke hodeplagget.³⁰⁰ Når islam har en egen dresskode som innebærer at kvinner skal bruke hijab, kan dette av andre bli oppfattet som at religionen har verdier som er uforenlige med det øvrige samfunnets verdier, og det at det blir fremstilt som en religiøs plikt å bruke hijab kan føre til at de muslimene som velger å ikke bruke hodeplagget kan bli sett på som å enten motsette seg religionen eller å være troløs.³⁰¹ Det kan av hensynet til å beskytte rettighetene til disse individene som ikke bruker hijab kunne sies å være rimelig å begrense bruken av hijab.

Når det gjelder hensynet til å beskytte den offentlige orden, kan man se at det i Tyrkia har vært en lang diskusjon om muslimers bruk av hijab ved offentlige skoler og

---

²⁹⁵ *ibid.* avsnitt 27.

²⁹⁶ *ibid.* avsnitt 27.

²⁹⁷ *ibid.* avsnitt 91.

²⁹⁸ *ibid.* avsnitt 109.

²⁹⁹ *ibid.* avsnitt 106.

³⁰⁰ *ibid.* avsnitt 108.

³⁰¹ *ibid.* avsnitt 36, om den tyrkiske Constitutional Court sin dom av 7. mars 1989, som det ble henvist til i dommens avsnitt 108.

universiteter.³⁰² Bruken av det religiøse hodeplagget blir av mange sett på som et symbol for et politisk islam som kan true den sekulære demokratiske republikken og føre til uro i befolkningen.³⁰³ Å begrense bruken av hijab kan av hensyn til den offentlige orden kunne være nødvendig.

Det er prinsippet om sekularitet som er det viktigste hensynet som ligger bak forbudet mot å bruke hijab på universitetet.³⁰⁴ Ved et offentlig universitet som lærer bort demokratiske verdier slik som pluralisme, respekt for andre og likhet for loven, kan det være forståelig at myndighetene vil se at bruk av hijab på et offentlig universitet kan stride mot slike verdier.³⁰⁵

Med tanke på at forbudet som ble gitt bare gjaldt bruk av religiøse plagg og symboler, og at de praktiserende muslimene ellers stod fritt til å utføre deres religiøse plikter,³⁰⁶ kan det muligens være rimelig å si at inngrepet ikke var et særlig vidtgående inngrep i religionsfriheten. I tillegg kan det vises til at forbudet som ble gitt mot religiøs bekledning på universitetet behandlet alle typer av religiøs bekledning likt, i det all bekledning som symboliserte en religion eller trosretning ville gi grunnlag for utvisning.³⁰⁷ Universitetet hadde også gjennom hele beslutningsprosessen dialoger med individene som beslutningen angikk,³⁰⁸ noe som kan vise at beslutningstakerne har vurdert spørsmålet nøye før de tok beslutningen. Den europeiske menneskerettsdomstolen fant at inngrepet oppfylte kravet til proporsjonalitet i forhold til de legitime formålene som det søkte å oppfylle, og inngrepet ble sett på som “nødvendig i et demokratisk samfunn”.³⁰⁹

---

³⁰² *ibid.* avsnitt 31.

³⁰³ *ibid.* avsnitt 31.

³⁰⁴ *ibid.* avsnitt 110.

³⁰⁵ *ibid.* avsnitt 110.

³⁰⁶ *ibid.* avsnitt 111.

³⁰⁷ *ibid.* avsnitt 111.

³⁰⁸ *ibid.* avsnitt 113.

³⁰⁹ *ibid.* avsnitt 114.

En annen sak som omhandlet forbud mot bruk av hijab og som har blitt behandlet av Den europeiske menneskerettsdomstolen er Dahlab- dommen.³¹⁰ Klageren hevdet i denne saken at forbudet mot å bære det religiøse hodeplagget utgjorde et inngrep i hennes rett til å gi uttrykk for sin religion.³¹¹ Ved EMDs behandling av om inngrepet var “nødvendig i et demokratisk samfunn” ytrer EMD at det er dennes oppgave å avgjøre om begrunnelsene for inngrepet er relevant og tilstrekkelige, og om de er proporsjonale i forhold til det legitime formål.³¹² Og for å avgjøre om dette foreligger er det nødvendig å veie kravene til beskyttelse av andres rettigheter og friheter mot klagerens påståtte oppførsel.³¹³ Klageren var lærer for elever i alderen fire til åtte år, og det er hensynet til disse elevenes rettigheter og friheter som veies mot klagerens rett til å gi uttrykk for sin religion.³¹⁴ Det kan være vanskelig å bedømme hvordan bruk av hijab kan innvirke på små barns religionsfrihet, men Den europeiske menneskerettsdomstol uttrykker til dette at elevene var i en alder hvor man er nysgjerrig og hvor man kan være lettere påvirkelig, og bruk av hijab kan på disse elevene ha en misjonerende effekt.³¹⁵ I tillegg uttrykkes det at klagerens bruk av hijab kan være vanskelig å forene med budskapet som hun skal spre til elevene om toleranse, respekt for andre, likhet og anti- diskriminering.³¹⁶ Ved å veie klagerens rett til å gi uttrykk for hennes religion mot behovet for å beskytte elevene ved å bevare religiøs harmoni, kom EMD ut fra omstendighetene i saken, og spesielt elevenes unge alder, frem til at inngrepet ikke var urimelig, inngrepet var proporsjonalt i forhold til det legitime formålet om å beskytte elevenes rettigheter og friheter, og inngrepet kunne sies å være “nødvendig i et demokratisk samfunn”.³¹⁷

---

³¹⁰ Jfr. Dahlab mot Sveits.

³¹¹ ibid. under EMDs overskrift “THE LAW” avsnitt 1.

³¹² ibid. under EMDs overskrift “THE LAW” avsnitt 1.

³¹³ ibid. under EMDs overskrift “THE LAW” avsnitt 1.

³¹⁴ ibid. under EMDs overskrift “THE LAW” avsnitt 1.

³¹⁵ ibid. under EMDs overskrift “THE LAW” avsnitt 1.

³¹⁶ ibid. under EMDs overskrift “THE LAW” avsnitt 1.

³¹⁷ ibid. under EMDs overskrift “THE LAW” avsnitt 1.

Oppfyller inngrepet i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning kravet til proporsjonalitet, kan inngrepet sies å være “nødvendig i et demokratisk samfunn”. Det siste vilkåret er oppfylt og inngrepet kan sies å være legitimt.

3 Avslutning

I Den europeiske menneskerettskonvensjon art. 9 (2) kan man finne tre vilkår som må være oppfylt for at et inngrep i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning kan kunne være et legitimt inngrep. Ser man nøyer på rettspraksis fra Den europeiske menneskerettsdomstolen om disse vilkårene kan man finne at vilkårene kan utlede nye krav til inngrepet som det kan være nødvendig å oppfylle. Dette ser man for eksempel når det gjelder vilkåret om at inngrepet skal være “foreskrevet ved lov”. Her reises det flere krav til rettsgrunnlaget for inngrepet enn det man i første øyekast kan se, for eksempel kravet om at hjemmelen for inngrepet er tilgjengelig og forutberegnelig for borgerne. Men kan inngrepet sies å oppfylle kravene som er utledet fra de enkelte vilkårene, og inngrepet oppfyller alle de tre vilkårene, er inngrepet i retten til å gi uttrykk for sin religion eller overbevisning etter EMK art. 9 (2) rettmessig.

4 Litteraturliste:

4.1 Bøger:

Cameron, Iain. An Introduction to the European Convention on Human Rights. 3. utg. Uppsala, 1998.

Danelius, Hans. Mänskliga rättigheter, 5. utg. Stockholm, 1993.

Davis, Howard. Human Rights Law directions. New York, 2007.

Hellum, Anne og Kirsten Ketscher. Diskriminerings- og likestillingsrett. Oslo, 2008.

Jacobs, Francis G. The European Convention on Human Rights. 2. utg. Oxford, 1996.

Lorenzen, Peer... [et al.] Den Europæiske Menneskeretskonvention, kommenteret af (art 1-10). 2. utg. København, 2003.

Ruud, Morten og Geir Ulfstein. Innføring i folkerett. 2. utg. Oslo, 2002.

Rytter, Jens Elo. Den Europæiske Menneskerettighedskonvention- og dansk ret. København, 2003.

Starmer, Keir. European Human Rights Law. London, 1999.

van Dijk, Pieter og Fried van Hoof. Theory and Practice of the European Convention on Human Rights. 4. utg. Antwerpen, 2006.

4.2 Artikler:

Pressemelding nr. 31, 2009 om politiets uniformsreglement.

<http://www.regjeringen.no/nb/dep/jd/pressecenter/pressemeldinger/2009/politiets-uniformsreglement.html?id=546860> Publisert 20. 02. 09. (Sisert 23. April 2009)

Sier ja til politi- hijab. www.nrk.no/nyheter/1.6464753 Publisert 04.02.2009 15:34. (Sisert 30. mars 2009).

Oslo- politiet sier ja til hijab. www.tv2nyhetene.no/innenriks/article2339202.ece Publisert 29. 10. 2008 06:54. (Sisert 30. Mars 2009).

Elgesem, Frode. Tolking av EMK- menneskerettsdomstolens metode. Lov og rett nr. 4-5 2003 s. 203. [Sisert fra www.lovdato.no 13. februar 2009.]

Greer, Steven. The exceptions to Articles 8 to 11 of the European Convention on Human Rights. No. 15 of the "Human rights files" series by Council of Europe Publishing, 1997. [Sisert fra www.lovdato.no 13. februar 2009]

Rognlien, Knut. Prinsipper for tolking av EMK. Advokatredet.no, 2005. [Sisert fra www.lovdato.no 13. februar 2009]

4.3 Folkerettslige avtaler:

Den europeiske menneskerettskonvensjon av 4. november 1950.

FNs verdenserklæring om menneskerettigheter av 10. desember 1948.

FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter av 16. desember 1966.

Wien- konvensjonen om traktatretten av 23. mai 1969.

4.4 Domsregister:

Amann mot Sveits. Dom av 16. februar 2000, no. 27798/95, ECHR 2000-II [Sitert fra www.lovdata.no]

Bankovic og andre mot Belgia og andre. Dom av 12. desember 2001. no. 52207/99, ECHR 2001-XII [Sitert fra www.lovdata.no]

Dahlab mot Sveits, dom av 15. februar 2001, no 42393/98, ECHR 2001- V.

Funke mot Frankrike. Dom av 25. februar 1993, series A no. 256-A [Sitert fra www.lovdata.no]

Golder mot Storbritannia. Dom av 21. februar 1975. Series A no. 18. [Sitert fra www.lovdata.no]

Hasan og Chaush mot Bulgaria. Dom av 26. oktober 2000, no. 30985/96, ECHR 2000-XI [Sitert fra www.lovdata.no]

Klass og andre mot Tyskland. Dom av 6. september 1978, series A no. 28 [Sitert fra www.lovdata.no]

Kokkinakis mot Hellas. Dom av 25. mai 1993. Series A no. 260-A. [Sitert fra www.lovdata.no]

Larissis og andre mot Hellas. Dom av 24. februar 1998. Rep. 1998- I, fasc. 65. [Sitert fra www.lovdata.no]

Leyla Sahin mot Tyrkia. Dom av 29. juni 2004. no. 44774/98, ECHR 2005-XI [Sitert fra www.lovdata.no]

Maestri mot Italia. Dom av 17. februar 2004, no. 39748/98, ECHR 2004-I [Sitert fra www.lovdata.no]

Manoussakis og andre mot Hellas. Dom av 26. september 1996. Rep. 1996- IV, fasc. 17. [Sitert fra www.lovdata.no]

Rotaru mot Romania. Dom av 4. mai 2000, no. 28341/95, ECHR 2000-V [Sitert fra www.lovdata.no]

Serif mot Hellas. Dom av 14. desember 1999, no. 38178/97, ECHR 1999-IX [Sitert fra www.lovdata.no]

Silver og andre mot Storbritannia. Dom av 25. mars 1983, series A no. 61 [Sitert fra www.lovdata.no]

Soering mot Storbritannia. Dom av 7. juli 1989, Series A no.161 [Sitert fra www.lovdata.no]

The Metropolitan Church of Bessarabia og andre mot Moldova. Dom av 13. desember 2001, no. 45701/99, ECHR 2001-XII [Sitert fra www.lovdata.no]

The Moscow Branch of the Salvation Army mot Russland. Dom av 10. mai 2006. no. 72881/01 [Sitert fra www.lovdata.no]

The Sunday Times mot Storbritannia (nr. 1). Dom av 26. april 1979. Series A no. 30 [Sisert fra www.lovdata.no]

Witold Litwa mot Polen. Dom av 4. april 2000, no. 26629/95 ECHR 2000-III [Sisert fra www.lovdata.no]

Se <http://www.ub.uio.no/ujur/henvisninger/>

